

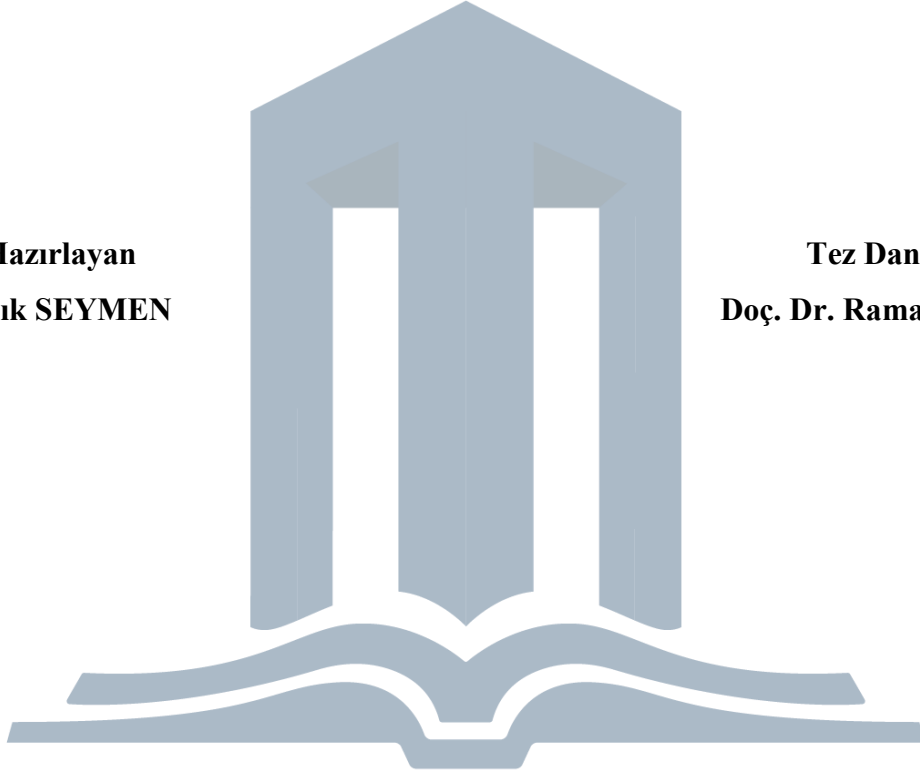
T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İBN HİŞÂM'IN EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ADLI ESERİNDE İSTİŞHÂD
ETTİĞİ AYETLER**

Yüksek Lisans

Hazırlayan
Sadık SEYMEN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ramazan DEMİR

Çanakkale – 2018

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İbn Hişâm'ın el-İ'râb ‘An Kavâ‘idi’l-İ'râb Adlı Eserinde İstişhâd Ettiği Ayetler” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, özgünlüğünü ve bir başka mecraya sunulmadığını, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu ve yararlandığım kaynak ve verilerde hiçbir çarpıtma yapmadığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

01 / 08 / 2018

Sadık Seymen

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Sadık Seymen'e Ait "İbn Hişâm'ın El-İ'râb 'An Kavâ'idî'l-İ'râb Adlı Eserinde İstişhâd Ettği Ayetler" adlı çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Bilim Dalında) YÜKSEK LİSANS TEZİ / olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üyeler

İmza

Doç. Dr.
Ramazan DEMİR
(Danışman)

Doç. Dr.
Hüseyin Günday

Dr. Öğr. Üyesi
Mehmet YILMAZ

Tez No : 10209586
Tez Savunma Tarihi : 16.03.2018

ONAY

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü

05./03./2018

ÖZET

İBN HİŞÂM'IN EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ADLI ESERİNDE İSTİŞHÂD ETTİĞİ AYETLER

Arap Dili grameri çalışmaları Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulü sonrasındaki süreçte başlamıştır. Kur'ân-ı Kerîm hem bu çalışmaların başlatıcısı olmuş hem de kusursuzluğu itibariyle Arap Dili gramerinin kurallarının belirlenmesinde kaynak olmuştur.

Bu çalışma, Arap Dili gramerinde Kur'ân-ı Kerîm'le istiştâh yöntemi ve bu yöntemin ünlü dil bilgini İbn Hiştâm tarafından nasıl tatbîke geçirildiğini ele almaktadır. Örneklîk teşkil etmesi itibariyle İbn Hiştâm'ın “el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-İ'râb” adlı eseri seçilmiştir.

Araştırmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde İbn Hiştâm'a kadar Arap Dili grameri çalışmalarının gelişimi ele alınmıştır. İlk bölümde İbn Hiştâm'ın hayatı hakkında bilgi verilmiş ve “el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-İ'râb” eseri tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise Arap Dili gramerinde istiştâh yöntemi ele alınmış ve İbn Hiştâm'ın istiştâh ettiğı ayetlerin gramatik analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstiştâh, Şâhid, İbn Hiştâm, Kavâ'idî'l-İ'râb, Kur'ân-ı Kerîm.

ABSTRACT

**QUR'ANIC VERSES GIVEN AS LINGUISTIC EVIDENCE ON
IBN HISHAM'S BOOK "EL-I'RÂB 'AN KAVÂ'IDI'L-I'RÂB"**

Studies on Arabic grammar has begun after the period of revelation of the Holy Qur'an. The Qur'an is not only initiator of these studies, but also one of the main sources of the Arabic grammar with its perfectness.

This study deals with the method of giving evidence from the Qur'an to Arabic grammar. And it addresses well-known Arabic scholar Ibn Hisham's practice of this method. His book called "el-i'râb 'an kavâ'idi'l-i'râb" is chosen as an example.

The study consists of an introductory chapter and two main chapters. In the introductory chapter, the researcher deals with development of Arabic grammar studies until the age of Ibn Hisham. At the first chapter, the researcher introduces Ibn Hisham and his book. And the second chapter, he addresses the method of giving evidence from the Qur'an to Arabic grammar and makes grammatical analysis on the Qur'anic verses given as linguistic evidence in the book "el-i'râb 'an kavâ'idi'l-i'râb".

Key Words: Linguistic evidence, Ibn Hisham, Kavâ'idi'l-i'râb, the Holy Qur'an.

ÖNSÖZ

Arap Dili gramerine dair çalışmalar, ilk neşet ettiği günden itibaren Kur'ân-ı Kerîm ile alakalı olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması adına gramer analizlerine ihtiyaç duyulduğu gibi, Arap Dili gramerinde kuralların belirlenmesi hususunda Kur'ân-ı Kerîm'den delil getirme yöntemi uygulanagelmıştır.

Arap Dili gramerinde Kur'ân-ı Kerîm'le istişhâd yöntemi ve bu yöntemin ünlü dil bilgini İbn Hişâm tarafından nasıl tatbike geçirildiği tezimizin temel konusunu teşkil etmektedir. Örneklik teşkil etmesi itibariyle İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'id-il-i'râb* adlı eseri seçilmiş olup, söz konusu eserin genel yapısı, Arap Dili eğitimindeki yeri ve istişhâd uygulamaları ele alınmıştır.

Bu tez ile İbn Hişâm'ın eserinde ele aldığı nahiv kurallarının doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'den delil getirme yönteminin geçerliliği ve bu delillerin tutarlılığının ortaya konması hedeflenmektedir.

İbn Hişâm'ın uygulamaya koyduğu Kur'ân-ı Kerîm'den istişhâd yönteminin incelenmesi, Arap Dili gramerinin teşekkül sürecine dair ışık tutacak olması itibariyle önemi haiz olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada ilk olarak Arap Dili gramerinin tarihi gelişimine dair bilgi verilip, İbn Hişâm'ın bu alandaki çalışmaları hakkında inceleme yapılmıştır. Tezin birinci bölümünde İbn Hişâm'ın hayatı hususunda bilgi verilmiş ve *el-İ'râb 'an kavâ'id-il-i'râb* eseri tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise istişhâd yönteminin mahiyeti ve İbn Hişâm'ın istişhâd ettiği ayetler teker teker incelenmiş ve bunların tutarlılığı hakkında araştırma yürütülmüştür.

Tez konusunun tespitinde ve araştırmanın her aşamasında bana yol gösteren ve desteğiyle her an yanımda olan çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Ramazan DEMİR'e teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatımda bana büyük emekleri bulunan Dr. Öğretim Üyesi Mehmet YILMAZ, Doç. Dr. Hüseyin GÜNDAY ve Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN hocalarıma; ilmî birikimleri ile kendilerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Talat al-FARHAN ve Dr. Osman Said el-HOURAN hocalarıma minnettarlığımı sunmak isterim. Her daim bana destek olan, sabır ve anlayışla muamele eden saygıdeğer annem ve babama ve sevgili eşime şükranlarımı sunarım.

Çalışmamın özellikle Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak gayesiyle Arap dili sahasında çalışanlara ve diğer tüm okurlara fayda sağlamasını Cenâb-ı Haktan niyaz ederim.

Sadık Seymen

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HİŞÂM'IN İLMÎ HAYATI VE EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ESERİ

1.1.Başlangıçtan İbn Hişâm Zamanına Kadar Arap Dili Gramerine Genel Bakışı.....	2
1.1.1. Kuruluş dönemi (Basra):	6
1.1.2. Gelişme dönemi (Basra ve Kûfe):	7
1.1.3. Olgunluk Dönemi (Basra ve Kûfe):	9
1.1.4. Tercih Dönemi (Bağdat, Mısır, Endülüs, Şam):	10
1.2. İbn Hişâm'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	11
1.3. el-İ'râb 'An Kavâ'idi'l-İ'râb'ın Genel Tanıtımı.....	14

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİŞHAD KAVRAMI VE EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB'DA İSTİŞHÂD EDİLEN AYETLER

2.1. Nahiv İlmî'nde Kur'ân-ı Kerîm ile İstişhâdın Mahiyeti.....	18
2.2. el-İ'râb 'an kavâ'idi'l-İ'râb'da İstişhâd Edilen Ayetler ve Analizi	19
2.2.1. Cümlelerin Çeşitleri Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler	19
2.2.2. İ'râbdan Mahalli Olan Cümleler Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler.....	21
2.2.2.1. Cümlelerin Haber Konumunda Gelmesi.....	21
2.2.2.2. Cümlelerin Hal Olarak Gelmesi.....	22
2.2.2.3. Cümlelerin Mefûlun Bih Olması.....	23
2.2.2.4. Cümlelerin Mudâf İleyh Olması.....	25
2.2.2.5. Cümlelerin Cezm Eden Şart Edatının Cevabı Olması.....	26
2.2.2.6. Müfred Bir Cümle Unsuruna Tabi Olması.....	27
2.2.3.İ'râbdan Mahalli Olmayan Cümleler Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler.....	28
2.2.3.1. Başlangıç Cümlesi Olarak Gelmesi.....	28
2.2.3.2. Ara Cümle Olarak Gelmesi	30
2.2.3.3. Açıklayıcı Cümle Olarak Gelmesi	31
2.2.3.4. Kasem Üslubunda Cevap Cümlesi Konumunda Gelmesi	34
2.2.4. Marife Ve Nekira İsimlerden Sonra Gelen Cümlelerin İ'râbı Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler	36
2.2.5. Harf-i Cerler ile Mecerûr İsimleri ve Zarflar Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler.....	38
2.2.5.1. Harf-i Cerin Müteallakı.....	38
2.2.5.2. Câr – Mecerûrun, Sıfat, Hâl, Haber ve Sıla Cümlesi Konumunda Gelmeleri Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler.....	40

2.2.5.3. <i>Câr - Mecnûrun Faili Ref' Etmesi Hakkında İstişâd Edilen Ayetler</i>	42
2.2.5.4. <i>Zarflar Hakkında İstişâd Edilen Ayetler</i>	43
2.2.6. <i>İ'râb Yapının İhtiyaç Duyduğu Kelimeler Hakkında İstişâd Edilen Ayetler</i>	45
2.2.6.1. <i>Tek vecih üzere olan kelimeler</i>	46
2.2.6.2. <i>İki vecih üzere olan kelime (إِذَا)</i>	47
2.2.6.3. <i>Üç vecih üzere olan kelimeler</i>	47
(إِذْ) :	48
(لَمَّا) :	50
(إِذِ) :	52
(حَتَّى) :	53
(كَأَنَّ) :	56
(لَا) :	59
2.2.6.4. <i>Dört vecih üzere olan kelimeler</i>	61
(لَوْلَا) :	61
(إِنْ) :	65
(أَنَّ) :	68
(مَنْ) :	74
2.2.6.5. <i>Beş vecih üzere olan kelimeler</i>	75
(أَيَّ) :	76
(لَوْ) :	79
2.2.6.6. <i>Yedi vecih üzere olan kelime (فَإِذَا)</i>	83
2.2.6.7. <i>Sekiz vecih üzere olan kelime (وَإِذَا)</i>	86
2.2.6.8. <i>On iki vecih üzere olan kelime (مَا)</i>	89
SONUÇ VE ÖNERİLER	98
KAYNAKÇA.....	101
ÖZGEÇMİŞ	105

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
b. : Bin, İbn
bkz. : Bakınız
Nşr. : Neşreden
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
ss. : Sayfalar
thk. : Tahkik eden (Muhakkik)
ts. : Tarihsiz
vb. : Ve benzeri
yy. : Yeryok

GİRİŞ

Çalışmaya geçmeden önce, çalışmanın içeriğine ışık tutacak ön bilgiler sunulacaktır. Bu bakımdan giriş mahiyetindeki bu bölümde araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları ele alınacaktır.

TEZİN KONUSU: Arap Dili gramerinde Kur'an-ı Kerim'le istişhad yöntemi ve bu yöntemin ünlü dil bilgini İbn Hişam tarafından nasıl tatbika geçirildiği tezimizin temel konusunu teşkil etmektedir. Örneklik teşkil etmesi itibariyle İbn Hişam'ın *el-İ'râb 'An Kavâ'id il-İ'râb* Adlı eseri seçilmiş olup, söz konusu eserin genel yapısı, Arap Dili eğitimindeki yeri ve istişhad uygulamaları ele alınacaktır.

TEZİN AMACI: Bu tez ile İbn Hişam'ın eserinde ele aldığı nahiv kurallarının doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Kur'ân-ı Kerim'den delil getirme yönteminin geçerliliği ve bu delillerin tutarlılığının ortaya konması hedeflenmektedir.

TEZİN ÖNEMİ: İbn Hişam'ın uygulamaya koyduğu Kur'ân-ı Kerim'den istişhad yönteminin incelenmesi, Arap Dili gramerinin teşekkül sürecine dair ışık tutacak olması itibariyle büyük bir önemi haiz olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR: Bu çalışmada öncelikle Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'i, Zemahşeri'nin *el-Mufasssal*'ı ve İbn Mâlik'in *Şerhu Teshîli'l-fevâid* ve *Şerhu'l-Kâfiye Şâfiye* gibi nahiv kaynaklarından istifade edilmiştir. Bunun yanında el-Ezherî'nin *Mûsilu't-tullab ilâ Kavâ'id il-i'râb* adlı şerhi, Şeyhzâde el-Kocevî'nin *Şerhu Kavâ'id il-İ'râb* adlı eseri ile Kâfiyecî'nin *Şerhu'l-İ'râb 'an kavâ'id il-i'râb* adlı eserlerinden faydalanılmıştır. İkinci derecede ise istişhâd edilen ayetlere dair tartışmalar hakkında bilgi sahibi olmak için Ebû Hayyân'ın *Bahru'l-muhît* adlı tefsiri ile Semîn el-Halebî'nin *ed-Durru'l-mesûn* tefsiri ile bazı *İ'râbu'l-Kur'ân* eserlerinden istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HİŞÂM'IN İLMÎ HAYATI VE EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L-İ'RÂB ESERİ

Bir eseri bilimsel açıdan doğru bir şekilde değerlendirebilmek için o eserin ve yazarının, söz konusu bilim dalının genel seyrinde nerede durduğunu tespit etmek gerekmektedir. Buna binâen, birinci bölümde ilk dönemden İbn Hişâm'ın zamanına kadarki Arap dili grameri çalışmaları hakkında bilgi verilecektir. Akabinde İbn Hişâm'ın ilmî hayatı ve *el-İ'râb 'an kavâ'idi'l-i'râb* adlı eseri genel hatları ile takdim edilecektir.

1.1.Başlangıçtan İbn Hişâm Zamanına Kadar Arap Dili Gramerine Genel Bakış

Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça indirilmiş olması sadece Arap milletin değil aynı zamanda Arapçanın da kaderini değiştirmiştir. İslam'ın sancaktarlığını yapan Araplar, yeni kurulan İslam devleti sayesinde diğer medeniyetlerle hem siyasî ve iktisadî hem de bilimsel ve sanatsal alanlarda boy ölçüşecek konuma gelmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in nüzulünden sonra başlayan dilbilgisi çalışmalarını bu cümleden değerlendirmek mümkündür.

İslam öncesi dönemde Arap toplumunun şiir ve hitabete önem verdiği bilinmektedir. Panayırarda düzenlenen kültürel yarışmalar, bu önemin en büyük göstergesi olarak değerlendirilir. Özellikle hac mevsimine yakın tarihlerde kurulan sözkonusu panayırarda, şairler ve hatipler kendi kabilelerini temsilen fesâhatlerini sergilemekte ve diğer kabilelere karşı bir üstünlük ve övünme vesilesi elde etmekteydiler¹. Bunun yanında panayırarda düzenlenen şiir yarışmalarında eleştiri süzgecinden geçerek seçilmiş, akabinde keten bezinden yapılmış tomarlara altınsuyu ile yazılıp Kâbe'nin duvarına

¹ Âlûsî, Mahmud Şükrî, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 264-270.

asıldığı rivayet edilen “muallakât” isimli seçkiler döneminin önemli kültür etkinliklerindendi².

Fesahat sahibi olanların toplumda takdir gördüğü bir dönemde dil hataları (lahnler) çok karşılaşılan bir durum değildi. İslam fetihleri, İslam’ın mesajının yeni coğrafyalara ulaştırılması itibariyle olumlu olsa da dil yönünden olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Kitleler halinde İslam’a giren ve ana dili Arapça olmayan toplulukların Arap toplumu ile karışması sonucunda dil hataları yaygınlık kazanmıştır. Sonraki nesillere örnek olarak bizzat Hz. Peygamber’in de bir dil yanlışlığını düzelttiğine ilişkin rivayet, bu hataların önüne geçilmesi hususundaki hassasiyeti güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.) huzuruna gelen bir heyetin sözcüsü hata yaptığında (أَرَشِدُوا أَحَاكُم فَإِنَّهُ قَدْ) “Kardeşinize yol gösterin, zira o şaşırmıştır” diyerek hatibin yanlışının düzeltilmesini talep eder³. Aynı minval üzere, Hz. Ömer (r.a.) da Ebû Musa el-Eş‘arî’den gelen bir mektupta, kâtibinin (مِنْ أَبِى مُوسَى) şeklinde yanlış bir kullanımı fark ettiğinde, Ebû Mûsâ’ya cevaben, “Kâtibine (ceza olarak) bir kırbaç vur ve onun ücretini bir yıl geciktir” demiştir⁴.

Zaman geçtikçe bu türden hataların artması ve dahası Kur’ân okuyuşuna sirayet etmesi, dönemin ilim çevrelerini hareketlendirmiştir. Kur’ân’ın doğru bir şekilde anlaşılması ve gelecek nesiller adına muhafaza edilmesi amacıyla çok erken bir dönemde nahiv ilminin tedvîn edilmesine başlanmıştır. Bu faaliyetin amilleri olarak kaynaklarda birçok farklı cüz’î hadise aktarılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’den bazı ayetlerin yanlış okunması bu rivayetlerin ortak noktası olup, rivayetlerin ayrıntılarında farklılıklar bulunmaktadır. Çalışmamızın sınırlarını gözeterek, bu rivayetlerden temsil değeri yüksek iki tanesi burada zikredilecektir.

Rivayete göre, Hz. Ömer’in hilafeti döneminde bedevîlerden biri Medine’ye gelip şöyle dedi: “Kim bana Allah Teâlâ’nın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirdiğinden okutacaktır?”. Birisi ona Tevbe Suresini okuttu, ne var ki 3. ayetteki (اِنَّ اللّٰهَ بَرِيْءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ)

² İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım, *Şerhu’l-kasâidi’s-seb’i’t-tivâli’l-câhiliyyât*, thk. Abdussellâm Muhammed Harun, Dâru’l-Maârif, Kahire, ts., ss. 11-13.

³ İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, ts., II, 8.

⁴ Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, Abdolvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu’n-nahvîyyîn*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim, Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısriyye, Kahire, 1955, s. 6.

(رَسُولُهُ) ifadesindeki (رَسُولُهُ) kelimesini merfû‘ şeklinde okuması gerekirken, yanlışlıkla (رَسُولِهِ) şeklinde mecrûr okudu. Bu okuyuşla haşa “Allah Teâlâ, kendi elçisinden uzaktır” gibi bir mana çıkmaktadır. Bunun üzerine bedevî, “Allah kendi elçisinden uzaksa ben ondan daha uzağım” şeklinde tepki verdi. Bu olayın Hz. Ömer’e ulaşmasının akabinde, o bedeviyi çağırdı ve ona “Sen Allah’ın elçisinden uzak mısın?” sorusunu yöneltti. Bedevî başından geçeni anlatınca, Hz. Ömer ona durumu izah etti. Bunun üzerine Hz. Ömer Kur’ân okutacak kimselerin dili iyi bilen kimseler olması gerektiğini emretti ve Ebu’l-Esved ed-Düelî’ye nahiv ilmini vaz‘ etmesini istedi⁵. Başka bir rivayette ise bu vakıa üzerine Ebu’l-Esved dönemin Basra valisi Ziyad’dan nahiv ilminin vaz‘ı için izin istemiştir⁶. Aynı rivayette bedevî ile muhatap olan kişinin Hz. Ali olduğuna ilişkin rivayetler de bulunmaktadır⁷. Diğer bir rivayette ise söz konusu ayetin yanlış okunmasını işiten Ebu’l-Esved’in kendisidir ve nahvi vaz‘ etme fikri kendisine aittir⁸. Lahn ile okunan ve rivayetlere konu olan diğer bir ayet ise Hakka Suresi 37. ayetidir. Hz. Ali bir bedevînin bu ayetteki (خاطئون) (خاطئون) ibaresini الحاطئين şeklinde yanlış okuduğunu görünce, nahiv ilmini vaz‘ etmiştir⁹.

Nahiv ilminin doğuşunu tek bir sebebe bağlama girişimi ya da zikri geçen rivayetlerdeki farklılıkları mesele haline getirmek yerine, bu rivayetlerin bütünü o dönemin resmini ortaya koyan malzemeler olarak değerlendirmekte yarar vardır. Bu hâdiseler, Kur’ân kıraati ve konuşma dilinde görülen hataların yaygınlaşması tehlikesi karşısında ilk dönem Müslümanlarının hassasiyetlerini ortaya koymaktadır.

Nahiv ilminin müessisinin kim olduğu hususu, âlimler arasında ihtilaflı meselelerden biridir. Yukarıda zikredilen rivayetlerden hareketle Ebu’l-Esved ed-Düelî’nin nahvin müessisi olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Bir diğer görüşe göre ise nahvin müessisi Hz. Ali (ra.) olup, bu iddianın temellendirildiği rivayet şu şekildedir: (Ebu’l-Esved’in anlatımıyla) “Bir gün müminlerin emiri Hz. Ali’nin huzuruna çıktım ve onu endişeli gördüm. Ne düşündüğünü sordum. O da cevaben: İşittim ki şehrimizde lahn

⁵ Kemaleddin el-Enbârî, Ebu’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü’l-elibbâ fi tabakâti’l-udebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetü’l-Menâr, Zerkâ, 1985, ss. 18-20.

⁶ Kemaleddin el-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, s. 21.

⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II, 8.

⁸ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu’n-nahvîyyîn*, s. 8.

⁹ Kemaleddin el-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, s. 19.

vardır. Arapça'nın esasları hakkında bir eser ortaya koymak istedim. Birkaç gün sonra kendisine tekrar uğradım ve bana bir sahife verdi." Arapçadaki kelime çeşitlerini isim, fiil ve harf olarak sınıflandırdığı ve kısaca tanımını yaptığı bu sayfayı Ebu'l-Esved'e verdikten sonra, Hz. Ali ona (انح هذا النحو) "Bu doğrultuda ilerle" demiştir. Nahiv ilminin isminin de bu şekilde doğduğunu belirten kaynaklarda, Ebu'l-Esved'in de talebelerine Hz. Ali'ninkine benzer bir talimat verdiği kaydedilmiştir¹⁰.

Klasik tabakât, dil tarihi ve terâcim kitaplarının çoğu İbn Sellam el-Cumahî¹¹, İbn Kuteybe¹², Ebu't-Tayyib el-Luğavî¹³ ve Ebû Sa'îd es-Sîrâfî¹⁴ ve diğerleri nahiv ilminin kurucusunun Ebu'l-Esved olduğu görüşünü dile getirmektedir. Bu görüş çağdaş dönemde de etkisini sürdürmüştür¹⁵. Ebu'l-Esved'in nahiv ilminin esaslarını Hz. Ali'den (ra.) alması hasebiyle, İbnü'l-Enbârî gibi isimler Hz. Ali'nin nahvin kurucusu olduğunu iddia etmişlerdir¹⁶. Ne var ki Hz. Ali'nin konumu müessislikten ziyade bu faaliyet için ilk teşvik edici olarak kabul edilmesi daha uygundur. Diğer taraftan Abdurrahman b. Hürmüz, Nasr b. Âsım el-Leysî ve Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî gibi isimler de nahvin müessisi olarak zikredilmiş¹⁷ ancak bunların Ebu'l-Esved'den sonra nahiv ilmindeki faaliyetleri devam ettirip geliştiren isimler olarak kabul edilmesi daha yerindedir.

Nahiv tarihçileri nahiv ilminin doğduğu yer olarak ittifakla Basra'yı işaret etmektedirler. Basra, Kays ve Temîm gibi fasîh Arap kabilelerinin yurdu olması, hitabet ve şiir yarışmaları gibi kültürel etkinliklerin yapıldığı Mirbed panayırına ev sahipliği yapması ve çöle yakınlığı münasebetiyle dili bozulmamış bedevilerden sağlıklı dil malzemesini derleme imkânına sahip olması sebebiyle Arap dili gramerindeki ilk çalışmalara beşiklik

¹⁰ ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed ibnu'l-Hasan el-Endelûsî, *Tabakatu'n-nahviyyinve'l-luğaviyyin*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., s. 21; Kemaleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, s. 19.

¹¹ el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu fuhuli's-suarâ*, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, ts., I, 12.

¹² İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., II, 729.

¹³ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 8.

¹⁴ es-Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-basriyyîn*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî ve Muhammed Abdulmunim el-Hafâcî, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1955, s. 10.

¹⁵ et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., ss. 19 -32.

¹⁶ Kemaleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 17.

¹⁷ es-Sîrâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-basriyyîn* ss. 15 – 16; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 22.

etmiştir¹⁸. Hicrî birinci asırda Basra’da başlayan bu hareket, ikinci asırda Kûfe’ye yansımış ve orada da dil çalışmaları başlamıştır. Bu iki muhitteki dil ve edebiyat çalışmaları farklı prensipleri, meseleleri kendilerine mahsus bir usûlle ele alış ve inceleyiş biçimleri dolayısıyla ihtilafları ve münakaşaları ile iki büyük dil okulunun doğmasına yol açmıştır¹⁹. Sonraki yüzyıllarda ise bu faaliyetler, kendi dönemlerindeki yeni kültür merkezlerine (Bağdat, Mısır ve Endülüs’e) taşınmıştır. Buna göre Arap dili gramerinin kuruluşunu ve gelişimini dört döneme taksim etmek mümkündür:

Kuruluş dönemi (Basra)

Gelişme dönemi (Basra ve Kûfe)

Olgunluk Dönemi (Basra ve Kûfe)

Tercih Dönemi (Bağdat, Mısır, Endülüs, Şam)²⁰

1.1.1. Kuruluş dönemi (Basra):

Dil çalışmalarının kuruluş safhası, I. asrın ortalarında Ebu’l Esved ed-Düelî’den, II. asrın ortalarındaki Halil b. Ahmed’e kadarki süre kabul edilir. Bu dönemde Ebu’l-Esved’den ders alan Anbese b. Ma’dân, Meymun el-Akren, Nasr b. ‘Asım el-Leysî, İbn Ya‘mer ve Abdurrahman b. Hüzmü el-A‘rec gibi isimler öne çıkmaktadır. Bazı sayfa ve cüzlerden bahsedilirse de bu süreçte tam bir telif görülmez, şifahi nakil ve öğretim hâkimdir. Sabık isimlerden eğitim alan İbn Ebî İshak, İsa b. Ömer es-Sekafî ve Ebû Amr b. ‘Alâ döneminde ise nahiv ilminin konuları ile kuralları artmış, tartışmalar başlamış, ilk defa izahlara fitrî ta‘lîl ve kıyas boyutu eklenmiştir²¹. Bu dönemde yazılan eserler günümüze ulaşmamış olup, kaynaklarda İsa b. Ömer es-Sekafî’nin *el-Câmi‘* ve *el-İkmâl* adlı iki eseri ile İbn Ebî İshak’ın *Kitâbu’l-Hemz*’i zikredilmektedir²². Ebu’l-Esved’in yaptığı çalışmalar üzerine İsa b. Ömer’in pek çok ilave yaptığı ve konuları tasnif ettiği

¹⁸ et-Tantâvî, *Neş’etü’n-nahv*, ss. 34-40; Kılıç, Hulusi, *DİA*, “Basriyyûn”, V, 117-118.

¹⁹ Çetin, Nihad M., *DİA*, “Arap”, III, 296; Kılıç, *DİA*, a.g. mad., V, 117.

²⁰ et-Tantâvî, *Neş’etü’n-nahv*, s. 36.

²¹ Durmuş, İsmail, *DİA*, “Nahiv”, XXXII, 302.

²² Ebu’t-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu’n-nahvîyyîn*, s. 12.

kaydedilmektedir. Söz konusu iki kitap hakkındaki bilgiler ise genelde Halil b. Ahmed'e nispet edilen şu iki beyite dayandırılmaktadır²³:

غير ما أحدث عيسى بن عمر بطل النحو جميعا كله

فهما للناس شمس وقمر ذاك "إكمال" وهذا "جامع"²⁴

Basralılar, sağlam kullanımları tespit edip bunlar üzerine kıyas yapmaya başladıktan sonra bu sistemle nahiv konularını genişletmişler, bazı nahiv meselelerine dair müstakil kitaplar yazmışlardır. Bu konuda en önde gelen kişi, Abdullah İbn Ebî İshak el-Hadramî'dir. Onun hakkında Basra'nın en bilgini ve en çok nakilde bulunan kişi olduğu ve nahvi bölümlere ayırıp kıyas yapan kişi gibi iltifatlı sözler sarf edilmiştir²⁵.

1.1.2. Gelişme dönemi (Basra ve Kûfe):

Gelişme döneminde Basra'daki çalışmalar Kûfe'ye de yansımış ve sonraki birkaç yüzyılda devam edecek olan Basra-Kûfe medreseleri arasındaki ilmî mücadele başlamış oldu. Halil b. Ahmed, günümüzdeki mevcut yapıya yakın bir şekilde nahiv ilmini geliştirmiş, konularını tayin etmiş ve dilin birçok kaidesini -delillerini belirtmek suretiyle- tespit etmiştir. Bunun yanında *Kitâbu'l-'Ayn*'ı kaleme alarak, ilk lügat müellifi olma ayrıcalığını da kazanmıştır. Ne var ki Halil b. Ahmed'in nahiv alanında müstakil bir eseri bulunmamakta ancak öğrencisi Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı günümüze ulaşan en eski dil bilgisi eserini telif etmiştir. Bin varaklık oldukça hacimli bir eser olan *el-Kitâb*, Ebu'l-Esved ed-Düelî ve öğrencileri ile başlayıp Sîbeveyh'e kadar devam eden üç veya dört nesillik dil çalışmalarının muhassalasî mâhiyetindedir. Sîbeveyh, başta üstadı Halil olmak üzere İsa b. Ömer es-Sekafî, el-Ahfeş el-Ekber, Ebû Zeyd el-Ensârî, Yunus b. Habîb ve İbnü'l-'Ala'dan istifade etmiştir²⁶.

el-Kitâb bir daha ulaşılamayacak bir zirve olarak görülmüş ve kendisinden sonraki dil çalışmalarının seyrini büyük oranda etkilemiştir. Bundan daha mükemmelinin

²³ İbn'ül-Kıftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'l-nuhât*, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikr el-Arabî ve Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Kahire ve Beyrut, 1986, II, 375.

²⁴ "İsa b. Ömer'in yazdıkları dışında, Nahvin tamamı batıl oldu
İşte İkmâl işte Câmî, o ikisi insanlara güneş ve ay oldu

²⁵ Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmmeli'l-Kütüb, ts., II, 289.

²⁶ Benli, Ali, *Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası*, Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum Tebliğleri, M.Ü. İlh. Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 2009, s. 359.

yazılamayacağı kanaatine varan âlimler üç asır boyunca şerh, ihtisar, eleştiri, savunma, ikmâl vb. çalışmalarını onun üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Meydana getirilen telif eserlerde de onun esasına ve konularına ilaveler yapılmamış, sadece biçim, sunum ve üslup yönünden yenilikler getirilmiştir²⁷.

Gelişme döneminde Basra medresesinden Halil b. Ahmed, Yunus b. Habib, Ahfeş el-Evsat ve Sîbeveyh gibi isimler ön plana çıkarken, Kûfe medresesinden er-Ruâsî, Muâz b. Müslim el-Herrâ, Ali b. Hamza el-Kisâî ve Yahya b. Ziyad el-Ferrâ gibi isimler nahiv ilminin gelişmesinde etkili olmuşlardır. Basralı âlimler çalışmalarını semâ' ve kıyasa dayandırmışlar, sağlam kurallar ortaya koymuşlar, titizlikle seçtikleri fasîh bedevilerden dil ve edebiyat malzemesi derleyerek az rastladıkları nadir ve şâz şekilleri değil, çok ve sık rastlananları esas alarak kaidelere gitmişlerdir. Buna karşın, Kûfeliler semâ'ın kaynağını seçmede aynı titizliği göstermedikleri gibi, nadir ve şâz da olsa duydukları her şekli kıyaslarına mesnet yapmışlardır²⁸.

Basralı âlimler, şâz kelimeleri dayanak olarak kabul etmemişler, onlarla karşılaştıklarında da ya yanlış olduğunu ifade etmişler ya da te'vil etmişlerdir. Türetme yapacakları kelimenin doğruluğunu tespit etmek için Necd bölgesinin iç kısımlarına, Hicaz vadisine ve Tihâme'ye seferler yapmışlar ve sağlam dil malzemesini saf kaynaklarından toplamışlardır. Bunlar, Temîm, Kays, Esed, Tayy, Huzeyl ve Kinâne kabilelerinin bazı aşiretleridir. Ayrıca bedevî Araplardan bazı gruplar Basra'ya gelip şehrin gençlerine sağlam ve fasih dil ile şiirler öğretmişlerdir²⁹.

Her iki medrese arasında önceleri karşılıklı gidiş gelişlerle başlayan fikir mücadelesi, sonradan rekabete dönüşmüştür. İhtilafları, müstakil kitaplara mevzu olan Basra ve Kûfe medreselerinin hararetli çalışmaları, Arapça'nın edebi mahsullerinin derlenmesi ve kurallarının tespitinde büyük rol oynamıştır³⁰.

Halil b. Ahmed'in çağdaşı olan er-Ruâsî'nin *el-Faysal*'ı Kûfe medresesinde nahve dair ilk eser olup Halil b. Ahmed bu eseri okuduğu gibi öğrencisi Sîbeveyh de *el-Kitâb*'ında, "Kûfî şöyle dedi..." referansıya ondan nakiller yapmıştır. Kisâî'nin *Kitâbu'l-Hudûd'u* ile Ferrâ'nın *Kitâbu'l-Hudûd'u* gramer terminolojisinin açıklanmasına dair ilk

²⁷ Durmuş, *DİA*, a.g. mad., XXXII, 302.

²⁸ Çetin, *DİA*, a.g. mad., III, 296.

²⁹ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., ss. 17-22.

³⁰ Ergin, Mehmet Cevat, *Arap Nahvinin Doğuşu*, Dicle Üniv. İl. Fak. Dergisi, VII, Diyarbakır, 2005, s. 137.

eserlerdir. Rummânî, Ahmed b. Hibetullah el-Cübrânî ve Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî çalışmalarıyla Ferrâ'yı izlemişlerdir. Bunların yanında, Kûfeli dilcilerden Ruâsî *Kitâbu't-Tasgîr*'i, Kisâî *Kitâbu'l-Mesâdir*'i ve Ferrâ *Kitâbu Fe'ale ve ef'ale* gibi sarfın bazı konularına tahsis edilmiş eserler kaleme almışlardır.

1.1.3. Olgunluk Dönemi (Basra ve Kûfe):

Olgunluk dönemi de Basra ve Kûfe medreselerine mensup dilciler tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu dönemde Basra medresesinden Abdullah b. Muhammed et-Tevvezî, Cermî, Ebû Osman el-Mâzinî, Riyâşî, Müberred ve Ebû Hâtim es-Sicistânî; Kûfe medresesinden ise Muhammed b. Sa'dân, Sa'leb, İbnü's-Sikkât ve Tuvâl gibi isimler ön plana çıkmıştır. Mezkûr zevât, kendilerinden önceki çalışmaları şerh, ikmal ve ihtisar etmiş, terimleri tamamlamış ve tanımları yeniden gözden geçirmiştir. Nahivdeki çalışmaların devam etmesinin yanı sıra, zamanımıza ulaşan ilk müstakil sarf kitabı *et-Tasrîf* de bu dönemde Ebû Osman el-Mâzinî tarafından kaleme alınmıştır. el-Mâzinî bu çalışmasında, Sîbeveyh'in el-*Kitâb*'ındaki sarfla ilgili konuları toplamış ve müstakil bir eser haline dönüştürmüştür³¹. Cermî *Kitâbu tefsîri ġarîbi Sîbeveyh* isimli eseri ile Müberred ise *el-Muktedab*, *el-Medhal ila Sîbeveyh*, *Mesâ'ilü Kitâbi Sîbeveyh* gibi eserleriyle Sîbeveyh'in hem daha anlaşılır bir halde sunumunu yapmışlar hem de onun nahivdeki otoritesini güçlendirmişleridir³².

Bu dönemde Basra-Kûfe arasındaki gramer tartışmaları kızışmış, Müberred ve Sa'leb'in Sultan Muhammed b. Abdullah'ın huzurundaki münazaraları o döneme ait en meşhur dilbilimsel olay haline dönüşmüştür. Konusu genellikle cahiliye şiirlerinin i'râbındaki ihtilaflar olan bu tartışmalarda, Müberred Sîbeveyh'in görüşlerine dayanmış, buna mukabil Sa'leb de Kûfe'nin temsilcisi olarak Ferrâ'nın görüşlerine dayanmıştır³³. *Tabakâtü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn* eseri ile Müberred nahivcilerin tarihine dair ilk eseri yazan dilbilimci olmuş, fiilen var olup adı konulmamış Basra medresesi için "Basriyyûn" adı da ilk defa onun tarafından konulmuştur. Diğer taraftan *Kitâbu ihtilafi'n-nahviyyîn* adlı eseri ile Sa'leb de iki medrese arasındaki görüş farklarına dair ilk eseri ortaya koymuştur. Sonrasında Kemaleddin el-Enbârî, ed-Dîneverî, Nehhâs, İbn Keysân, İbn Dürüsteveyh, 'Ukberî, Abdülatif b. Ebî Bekir eş-Şercî gibi isimler nahivcilerin ihtilaflarına dair eser

³¹ Kılıç, Hulusi, *DİA*, "Sarf", XXXVI, 136.

³² Durmuş, *DİA*, a.g. mad., XXXII, 303.

³³ Et-Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, ss. 57-61.

yazmaya devam etmişlerdir³⁴. Kemâleddin el-Enbârî her iki medresenin ihtilaflarıyla ilgili 121 meseleyi ihtiva eden, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf* isimli eseri tartışma konusu olan meselelerle ilgili yazılan kitapların en tafsilatlısı ve en çok ilmi mesele ihtiva edenidir³⁵. Zenc, Zutlar ve Karmatî saldırılarla Basra ve Kûfe'de ortaya çıkan karışıklıklar sonucu iki medreseye mensup dilciler III. (IX.) yüzyılın sonlarında Bağdat'a göç etmiş ve böylece bu dönem kapanmıştır. İki ekol temsilcileri Bağdat'ta bir süre daha tartışmalara devam etmiş fakat kısa bir müddet sonra mektep taassubu ve ihtilaflar erimeye yüz tutmuştur³⁶.

1.1.4. Tercih Dönemi (Bağdat, Mısır, Endülüs, Şam):

Tercih Dönemi, ağırlıklı olarak Bağdat medresesi dönemidir. Bağdat medresesine mensup âlimler Basra ve Kûfelilerin anlaşmazlıklarını giderip senteze ulaşan bir zümredir. Zamanla bu hareket genişlemiş artık hicrî dördüncü asırda bu ekolün kendine mahsus görüşleri ortaya çıkmıştır³⁷. Sentezi benimseyen bir yaklaşımın ortaya çıkmasının temel nedeni, bu mektebin ilk temsilcilerinin hem Basralı Müberred'den, hem de Kûfeli Sa'leb'ten ders almış olmaları, böylece iki ekolün görüşlerini bir arada değerlendirme imkânına sahip olmuş olmalarıdır³⁸.

Bu dönem, hicrî III. yüzyılın sonlarında başlayıp, IV. yüzyılın ortalarında nihayete ermekte olup, bu tarih mütekaddimîn ve müteahhirîn nahivcilerinin ayırım noktasını teşkil etmektedir. Niftaveyh, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî ve İbn Dürüsteveyh mütekaddimîn dilcilerinin sonuncuları, Ebû Saîd es-Sîrâfî, İbn Hâleveyh ve Ebû Ali el-Fârisî gibi dilciler de müteahhirîn'in ilkleri sayılmıştır. Olgunluk döneminde Müberred'in güçlendirdiği Sîbeveyh otoritesi, bu dönemde de sürmüş, Zeccâc, İbn Dureyd, İbn Dürüsteveyh ve özellikle Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin şerhleriyle zirveye ulaşmıştır. Ebû Said es-Sîrâfî, Rummânî, Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencileri İbn Cinnî ve Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rabâî'nin çalışmalarıyla, Basra ekolünün kıyas esasları sistem olarak oturmuş, Arap gramerinin mutlak mantıkla uyumu izah ve ispat edilerek gramer mantığının inşasına çalışılmıştır. İbnü's-Serrac *el-Usûl* adlı eseri ile ve öğrencisi Ebu'l-Kasım ez-Zeccâcî *el-İzah fi 'ileli'n-nahv'i* ile nahvi rasyonel bir zemine oturtmaya çalışmıştır.

³⁴ Durmuş, *DİA*, a.g. mad., XXXII, 303.

³⁵ Ergin, *Arap Nahvinin Doğuşu*, s. 137; Kılıç, Hulusi, "Kemâleddin Enbârî", *DİA*, XI, 172.

³⁶ Durmuş, *DİA*, a.g. mad., XXXII, 303.

³⁷ Et-Tantâvî, *Neşetü'n-nahv*, ss. 175-176.

³⁸ Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-Fikr, ss. 245-248.

Hicrî V. asrın ortalarından itibaren, Arap dili gramerine ilişkin çalışmalar ve araştırmalar durgunluk devresine girmiştir. Fakat bu dönemde medrese eğitimin başlamasıyla gramer çalışmalarında mecra değişikliği gözlemlenmektedir. Kemale ermiş gramer mirasının, medresede eğitim görecektalebelere uygun tarzda sunulabilmesi adına, ihtilaflara dair esnekliklerin bırakılıp kesin kuralların belirlendiği, anlaşılır bir sunum ve şematik izahlarla kolaylaştırılmış özlü metinler gün yüzüne çıkmıştır. İbn Bâbeşaz'ın *el-Mukaddime fi'n-nahv'i*, Abdülkahir el-Cürcani'nin *el-'Avamilü'l-Mi'e* adlı eseri, Zemahşerî'nin *el-Ünmûzec* ile *el-Mufasssal*'ı bu tür eserlerin öncüleridir. Bu çalışmaların ardından İbnü'l-Hâcib, İbn Mâlik ve İbn Hişâm en-Nahvî'nin eserleri Arap dili eğitimi alanında hâkimiyetini günümüze kadar sürdürmüştür. Bunların çoğu pedagojik metinler olarak klasikleşmiş, her birinin üzerinde çok sayıda şerh, hâşiye ve i'râb gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir³⁹.

İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin tertibi, hicrî VII. asırdan itibaren nahiv eserlerinin sonraki dönemlerde takip edeceği sistemi kurmuştur. İbn Hişâm birçok nahiv eserini onun tertibini takip ederek kaleme almıştır. İbn Hişâm'ın Nahiv alanındaki en geniş eseri *Evdahu'l-mesâlik* bir elfiyye şerhi olup, *Katru'n-nedâ* ve *Şuzûru'z-zeheb* gibi diğer meşhur eserlerinde yine bu tertip üzere olduğu görülmektedir. Ancak *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb* ve *Muğni'l-lebîb*'de farklı bir yöntem takip etmiştir. Bunun ayrıntısı, sonraki bölümlerde ele alınacaktır.

İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*'da istişhâd ettiği ayetler hakkında yürüttüğümüz bu çalışmada, İbn Hişâm'ın eserlerinin nasıl bir yerde bulunduğunu tespit etmek adına, buraya kadar zikrettiğimiz bu tarihi arka planı göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır.

1.2. İbn Hişâm'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

İbn Hişâm'ın tam ismi Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm'dır. Hicrî 708 (1309 m.) yılında Mısır – Kahire'de doğduğu için “el-Mısrî”, soyu Medineli Ensar'dan Hazrec kabilesine dayandığı için “el-Ensârî” nisbesiyle anılmıştır. Ebû Muhammed

³⁹ Durmuş, *DİA*, a.g. mad., XXXII, 303.

künyesini kullanan İbn Hişâm, ilmî yetkinliği ve çalışmalarından dolayı “Cemâlüddin” ve “en-Nahvî” gibi lakaplara layık görülmüştür⁴⁰.

Kendi döneminde Mısır’da oluşan ilmî zenginlikten istifade etmiş ve birçok alimden dersler almıştır. Bu cümleden olarak, Muhammed İbnü’s-Serrâc, Abdüllatif b. Murahhal, Abdullatif el-Harrânî gibi isimlerin derslerini takip etmiştir⁴¹. Arapça grameri ve edebiyatına dair bilgileri bu isimlerden almıştır. İbn Hişâm, devrindeki bir diğer meşhur Arap dili uzmanı Ebû Hayyân’dan Züheyr b. Ebî Selmâ’nın divanını dinlemiştir. Bununla beraber onun derslerine uzun süre devam etmediği kaynaklarda zikredilmiştir⁴². İbn Hişâm’ın Ebû Hayyân’a olan muhalefetinden dolayı, kaynakların bu hususu vurguladıklarını düşünmekteyiz.

Dildeki uzmanlığının yanında, Şâfiî fakihî Tâcu’t-Tebrîzî’nin ve Tâcu’l-Fâkihânî’nin derslerine devam eden İbn Hişâm, önce şafiî mezhebine göre eğitim almıştır. Şâfiî mezhebinde derinleşip *el-Hâvî’s-Sağîr* eserini okutmuştur. Sonrasında Hanefî mezhebine yönelen İbn Hişâm, İmam Muhammed’in *Câmi’u’s-Sağîr* eserine şerh yazmıştır. Son olarak Hanbelî mezhebinde karar kılan İbn Hişâm, Hanbelî mezhebinin eserlerinden *el-Harakî* isimli eseri dört aydan kısa bir sürede ezberlemiş ve Kâhire’deki el-Medresetü’l-Hanbeliyye’ye müderris olarak tayin edilmiştir⁴³.

Kıraat ve tefsir alanında da kendini yetiştiren İbn Hişâm, İbn Cemaa’dan kıraat ilminin önemli eserlerinden *Şatibiyye*’yi okutma icazetini almıştır. Mısır’dan ve dışarıdan gelen birçok kişi, *Şatibiyye*’yi İbn Hişâm’dan okumuştur. Ayrıca Kâhire’deki el-Kubbetü’l-Mansûriyye medresesinde tefsir dersleri vermiştir⁴⁴.

Arap dilinin tüm inceliklerine vâkıf olan İbn Hişâm, ilk dönem eserlerinden itibaren birçok kaynaktan faydalanmıştır. Arap dili otoritelerinin görüşlerini aktarıp bunlar arasında tercihlerde bulunmuş ve kendisinden sonrakilere bu bilgileri en uygun şekilde sunmayı hedeflemiştir. Arapça eğitim ve öğretimi hususunda da en verimli yönetime ulaşmaya

⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru’l-kâmine fî a’yânî’l-mietî’s-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîn, Meclis Dâiratu’l-Maârif, Saydarabad, 1972, III, 93; Suyûtî, *Buğyetu’l-vuât fî tabakâtî’l-luğaviyyîn ve’n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu’l-‘Asriyye, Beyrut, ts., II, 68; İbnü’l-‘Imâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts. VI, 190.

⁴¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 93; İbn Müflih, *el-Maksadu’l-erşed*, thk. Abdurrahman el-Useymin, Mektebetu’r-Rüşd, Riyad, 1990, II, 66.

⁴² İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 93; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 68.

⁴³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, Dâru’l-Kütüb, Kahire, ts., X, 336; İbn Müflih, *a.g.e.* II, 66-67.

⁴⁴ İbn Müflih, *a.g.e.* II, 66-67; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 68; İbnü’l-Imâd, *a.g.e.*, VI, 190.

çalışmış, eserlerini ona göre telif etmiştir⁴⁵. İbn Haldun, İbn Hişam hakkında “Nahiv’de Sîbeveyh’ten daha bilgili” denildiğini ifade etmiştir⁴⁶.

Arap dili grameri ve edebiyatına ilişkin, nahiv, meânî, beyân ve arûz ilimlerinde yetkin konuma gelen İbn Hişam’ın birçok eseri kendi sağlığında şöhret kazanmış ve insanlardan rağbet görmüştür. Önemli eserlerinden bazıları şunlardır:

- *Muğni ’l-lebîb ’an kütübi ’l-e ’ârib,*
- *Evdahu ’l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik,*
- *Şuzûru ’z-zeheb fî ma ’rifeti kelâmi ’l-Arab,*
- *Şerhu Şuzûri ’z-zeheb fî ma ’rifeti kelâmi ’l-Arab,*
- *Katru ’n-nedâ ve bellü ’s-sadâ,*
- *Şerhu Katri ’n-nedâ ve bellü ’s-sadâ,*
- *Şerhu kasideti Bânet Suâd,*
- *el-Câmi ’u ’s-sağir fî ’n-nahv,*
- *Tahlisü ’ş-şevâhid ve telhîsu ’l-fevâid,*
- *Şerhu ’l-Lemhati ’l-bedriyye fî ’ilmi ’l-Arabiyye,*
- *Nüzhetü ’t-tarf fî ilmi ’s-sarf,*
- *Şerhu cümeli ’z-Zeccâcî,*
- *Hallü elğâz ve mesâili Arabiyye fî ’l-âyâti ’l-Kur’âniyye ve ’l-ehâdîsi ’n-Nebeviyye,*
- *İ’râbu Fâtihati ’l-Kitâb ve ’l-Bakara,*
- *Elğâzü İbn Hişam fî ’n-nahv,*
- *İ’tirâzü ’ş-şart ’ale ’ş-şart,*
- *İkâmetü ’d-delil ’alâ sıhhati ’t-temsîl ve fesâdi ’t-te’vil,*
- *Fevhu ’ş-şezâ fî mes’eleti kezâ,*
- *el-Mebâhisü ’l-mardiyye el-müteallıka bi men ’iş-şartıyye,*
- *Nüktetü ’l-i ’râb,*
- *Mûkidü ’l-ezhân ve mûkızü ’l-vesnân,*
- *Risâle fî tevcîhi ’n-nasb fî i ’râbi kavlihim “fadlen ve luğaten ve ıstılâhen ve hilâfen ve eydan ve helümme cerran”,*

⁴⁵ Özbeklikçi, Reşit, “İbn Hişam en-Nahvî”, *DİA*, XX, 74.

⁴⁶ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvahid Vâfî, Kahire, 1401, III, 1241.

- *Mes'eletü'l-hikme fî tezkîri "karîbin" fî kavlihi Teâlâ "inne rahmetallâhi karîbun mine'l-muhsinîn",*
- *el-Kavâidü's-suğrâ,*
- *el-Mesâilü's-seferiyye fî'n-nahv,*
- *Mesâil fî i'râbi'l-Kur'ân,*
- *İ'râbu "Lâ ilâhe illallah",*
- *Mesâil ve ecvibetühâ.*

İbn Hişâm 5 Zilkade 761'de (1360 m.) Kahire'de arkasında geniş bir ilmî miras bırakarak vefat etmiş, Kahire'de Nasr kapısının yanında Sûfiye Kabristanı'na defnedilmiştir⁴⁷.

1.3. el-İ'râb 'An Kavâ'idü'l-İ'râb'ın Genel Tanıtımı

İbn Hişâm eserine "*el-İ'râb 'an kavâ'idü'l-i'râb*" adını vermiştir, ki bu ifadede geçen ilk "*el-İ'râb*" kelimesi, lügat manasında kullanılmış olup, "açıklama, izah etme, beyan" manasında kullanılmıştır. İkinci "*el-İ'râb*" kelimesi ise ıstılâhî manada kullanılıp kelimelerin cümlede yerine getirdikleri gramatik vazifeye göre son harekelerinin değişmesi manasındadır. Dolayısıyla incelediğimiz kitabın ismi şu manadadır: "*İ'râb kâidelerini açıklama*"⁴⁸.

İbn Hişâm bu manaya uygun düşecek şekilde eserinde i'râb kâidelerini dört bölümde zikredip onları açıklamış ve örneklerle izah etmiştir.

Birinci bölümde "cümle" ile ilgili meseleleri ele alan İbn Hişâm, cümlelerin tanımı, "kelam"dan farkı ve cümle çeşitleri gibi ön bilgilerle başlamıştır. Akabinde i'râbdan mahalli olan ve olmayan cümleleri teker teker sıralamış, marife ve nekira isimlerden sonra gelen cümlelerin i'râbı hakkında ortaya çıkan durumlarla alakalı kaideleri zikretmiştir.

İkinci bölümde harf-i cerler ile mecrûr isimleri ve zarfları konu edinmiştir. Öncelikle harf-i cerin müteallakı meselesini izah eden İbn Hişâm, câr – mecrûrun, sıfat, hâl, haber ve sıla cümlesi konumunda gelmesi ve câr - mecrûrun faili ref' etmesi

⁴⁷ İbn Rafî' es-Sellâmî, *el-Vefeyât*, thk. Salih Mehdi Abbas, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1402, II, 234.

⁴⁸ el-Ezherî, Halid b. Abdullah, *Mûsilu't-tullâb ilâ Kavâidi'l-i'râb*, thk. Halid Hassan, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2011, s. 59.

meselesini incelemiştir. Harf-i cerler ile benzerliğinden dolayı, akabinde zarflar hakkında da bilgi vermiştir.

Üçüncü bölümde i'râb yapanın ihtiyaç duyduğu kelimeleri inceleyen İbn Hişâm, bu kelimeleri farklı kullanım vecihlerine göre sıralamıştır. Buna göre;

- Tek vecih üzere olan kelimeler: (بلى), (أجل), (عوض), (قط),
- İki vecih üzere olan kelime: (إِذ),
- Üç vecih üzere olan kelimeler: (لَا), (كَلَّا), (حَيَّ), (إِي), (نَعَمْ), (لَمَّا), (إِذ),
- Dört vecih üzere olan kelimeler: (مَنْ), (أَنْ), (إِنْ), (لَوْ),
- Beş vecih üzere olan kelimeler (أَيُّ) ve (لَوْ),
- Yedi vecih üzere olan kelime: (قَدْ),
- Sekiz vecih üzere olan kelime: (و),
- On iki vecih üzere olan kelimenin (مَا) teker teker kullanım vecihlerini incelemiştir.

Diğer bölümlere nispeten daha kısa olan dördüncü ve son bölümde ise nahiv terimlerine dair bazı meseleleri ele almış ve bazı pratik bilgiler ve kaideler zikretmiştir.

Genel itibariyle İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*'da yukarıda sıraladığımız meselelerin ayrıntılarına fazla dalmadan, en temel ve gerekli bilgileri zikredip, bir iki örnekle yetinmiştir. Meselenin tartışmalı taraflarıyla ilişkili küçük ip uçları vererek, kendi görüşünü ve karşı görüşe cevabı örnekler üzerinden vermektedir. Ki bu örneklerin büyük çoğunluğu ayetlerle yaptığı istişhâdlardan olmaktadır. Bu genel yapının aksine, bazı noktalarda sözü biraz daha uzatma ihtiyacı hissetmiştir. Yaygınlık kazanmalarına rağmen İbn Hişâm'ın yanlışlığını fark edip karşı çıktığı görüşlerde böyle yapmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri (و) edatının şart manasında kullanılmasına ilişkindir.

Nahiv alanında yazılan ve klasikleşmiş eserlerden farklı bir tertibe sahip olan *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*, klasik tertip üzere yürütülen nahiv eğitiminde, öğrencilerin ihmal edebileceği ya da kaçırabileceği bazı meseleleri son derece güzel bir şekilde sunmaktadır.

Giriş bölümünde işaret ettiğimiz gibi, İbn Mâlik'in elfiyyesinin tertibi, hicrî VII. asırdan itibaren nahiv eserlerinin sonraki dönemlerde takip edeceği sistemi kurmuş oldu. Buna göre kelimenin tanımı, ismin, fiilin ve harfin özellikleri, merfûât, mansûbât, mecrûrât şeklinde gidiyor. Ne var ki İbn Hişâm *Muğni'l-lebîb* ve *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* ile birlikte bu sistemi farklı bir bakış açısı ile ele almıştır. Zira *Elfiyye*'de konu merkezli bir yapı varken, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* cümle ve kelime yapısı merkezli bir sistem takip edilmiştir.

Bunu bir örnek üzerinden açıklamak gerekirse, *Elfiyye* sisteminde mansûbât bahsinde nasb eden edatlar ele alınır, aynı şekilde meczûmatta cezm eden edatlar ele alınır. Bu cümleden olarak, okuyucuya (أ) edatının nasb eden ve (إ) edatının cezm eden edat olduğu aktarılmıştır. Ancak ne var ki okuyucu bu edatların diğer kullanım şekillerinden habersiz kalabilir. Ya da farklı konular altında ele alındığı için, bu edatların tüm kullanım çeşitleri zihinde bir bütünlük oluşturmayabilir. Halbuki -çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde göreceğimiz üzere- (أ) ve (إ) edatlarının nasb ve cezm eden edat olmasının haricinde üç farklı kullanımı daha bulunmaktadır. Bu ve benzeri durumlar dil eğitimi itibarıyla bir nevi eksiklik olarak addedilebilir. Bize öyle geliyor ki, İbn Hişâm *Elfiyye* tertibini esas kabul etmiş ve o tertiple eserler kalem almıştır; ama bununla beraber bu sistemin eksikliğini fark edip, *Muğni'l-lebîb* ve *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* kitaplarını bu özgün sistemle ele almıştır.

Diğer taraftan ise, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'da ele alınan meseleler ve bunların tertibine bakıldığında, İbn Hişâm'ın bu eseri *Muğni'l-lebîb* adlı bir diğer eserinden özetleyerek kaleme aldığı anlaşılmaktadır. İbn Hişâm'ın özetlediği hususlara kısaca işaret etmek gerekirse:

- İbn Hişâm *Muğni'l-lebîb*'de birçok meseleyi uzun uzun incelemekle birlikte *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'da ayrıntılara girmemektedir.
- *Muğni'l-lebîb*'de ihtilaflı meselelere girip, meseleyi tartışan, tartışmadaki tarafların sözlerini aktarıp onlar hakkında değerlendirmelerde bulunan İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'da ise tartışmanın ayrıntısına girmeden kendi görüşünü ifade edecek bir istişhâdla meseleyi kapatıyor. Bu açıdan da *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'daki istişhâd edilen ayetler, hadisler ve şiiirler ayrıca bir önemi haizdir.

- *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'da üzerinde ittifaka varılan hususları zikrediyor. Ancak *Muğni'l-lebîb*'de üzerinde ittifak edilmese de incelediği meselede dile getirilen tüm iddiaları ve meselenin tüm veçhelerini ele alıyor.

el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb'a istişhâd edilen ayetler açısından baktığımızda görüyoruz ki, İbn Hişâm bu eserde 150'ye yakın ayetle istişhâdda bulunmuştur. Bu kadar kısa bir metinde bu sayıda ayetin şâhid olarak zikredilmesi İbn Hişâm'ın Arap dili eğitiminde Kur'ân-ı Kerîm'e verdiği ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb'ın matbaanın yaygın şekilde kullanılmasından itibaren bir çok defa basılmıştır. Hicrî 1253, 1263, 1274 ve 1282'de Bulak'ta; 1278 ve 1280'de Kahire'de basılmıştır. Akabinde hicrî 1299'da İstanbul'da da basılan eser, Fransız oryantalist De Sacy tarafından Fransızcaya tercüme edilip 1829'da basılmıştır⁴⁹. Modern dönemde ise Beyrut'ta 1970 yılında Reşid Abdurrahman el-Ubeydî tahkiki ile 1981'de ise Riyad'da Ali Fûde Nil tahkiki ile basılmıştır. Biz de çalışmamızda *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* metninin dipnotlandırılmasında, Ali Fûde Nil'in tahkik çalışmasını esas almış bulunmaktayız.

el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb'a yazılan şerhler'e de değinmek yerinde olacaktır. Zira Arap dili ve İslamî ilimler uzmanları tarafından ilgi gören esere birçok şerh ve haşiye çalışması telif edilmiştir. Çalışmamızda bazılarından istifade ettiğimiz bu eserlerin başlıcaları şu şekildedir:

- Muhyiddin el-Kâfiyecî, *Şerhu Kavâidü'l-i'râb*,
- Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Mûsilu't-tullâb ilâ Kavâidü'l-i'râb*,
- Muhyiddin Şeyhzâde el-Kocevî, *Şerhu Kavâidü'l-i'râb*,
- Ebü's-Senâ Ahmed ez-Zîlî, *Hallu meâkîdî'l-kavâid*.

⁴⁹ Nil, Ali Fûde, *İbn Hişâm ve âsâruhu ve mezhebuhu en-nahvî*, Câmiatu'l-Melik Suud, Riyad, 1985, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTİŞHÂD KAVRAMI VE EL-İ'RÂB 'AN KAVÂ'İDİ'L- İ'RÂB'DA İSTİŞHÂD EDİLEN AYETLER

Bu bölümde İbn Hişâm'ın istişhâd ettiği ayetlerin ayrıntısına geçmeden önce, istişhad kavramı ve Kur'ân-ı Kerîm ile istişhad meselesi ele alınacaktır. Akabinde İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-î'râb* adlı eserinde istişhâd ettiği ayetler kendi tertibi ile ele alınacaktır.

2.1. Nahiv İlmi'nde Kur'ân-ı Kerîm ile İstişhâdın Mahiyeti

“İstişhâd” (استشهاد) terimi, (شهد) kökünden türeyerek istif'âl babından mastar olmuş bir kelimedir. (شهد) kökünde “bir yerde bulunup bir şeyi öğrenmek, tanık olmak” manaları bulunmaktadır⁵⁰. İstif'âl babından gelen bu kelimedede, bu babın (س) harfî talep manası ifade etmektedir. Dolayısıyla “istişhâd” lügat manası itibariyle, “şâhid olmasını isteme, tanıklığını isteme, şâhid getirme, şâhid gösterme” gibi manalar ifade etmektedir⁵¹.

Arap dili bilimlerinde ise “bir kaidenin doğruluğunu ispat etmek için, Arapçasının doğruluğundan emin olunan bir sözün delil getirilmesidir”⁵². Bazı kaynaklarda istişhâd yerine, “ihticac” ve “istidlâl” terimleri de kullanılmıştır. İstişhâdla ilişkili olarak değinmemiz gereken diğer terim de yine aynı kökten türeyen “şâhid” terimidir. Şâhid, istişhâd edilen, yani şâhid olarak zikredilen sözdür. Bu söz Kur'ân-ı Kerîm'den, Hadis-i Şeriflerden ya da dilde bozulma öncesi döneme ait şiirlerden ve nesirlerden olabilir.

Kur'ân-ı Kerîm ayetleriyle istişhâdda bulunmak öncelikle onun i'cazlı dilinden kaynaklanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in mucizesi fesahati ve belagati üzerinden

⁵⁰ İbn Fâris, Ahmed, *Mekâyîsu'l-luga*, thk. Abdüsselam Hârûn, Dâru'l-Fikr, yy., 1979, III, 221.

⁵¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sadır, Beyrut, h. 1414, III, 239-240; Fîruzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2005, s. 292.

⁵² Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu'l-istilâhâtî'l-fünûn*, thk. Ali Dahruc, Mektebetu Lübnan Naşirûn, Beyrut, 1996, II, 1002.

gerçekleştiği ve inanan inanmayan Arap dilinin ehli olan herkesin onun dilinin eşsizliğinde ittifak ettiği için Kur'ân-ı Kerîm'in dili kusursuz kabul edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in mütevatir kıraatleriyle istişhâdın yanında âhâd ve şâz kıraatlerle istişhâdı da caiz görülmüştür⁵³. Biz *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb*'a dair çalışmamızda İbn Hişâm'ın mütevatir on kıraat ile istişhâdda bulunduğunu, farklı kıraat vecihlerini nahiv tartışmalarında ele aldığını görmekteyiz. Bunun yanında tefsir hükmündeki şâz kıraatleri de yeri geldikçe ikinci derecede deliller olarak sunmaktadır.

İstişhâdın iki temel gayesi bulunmaktadır: 1- Delil getirme, 2- Örnek getirmedir. İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb*'da hem zikrettiği kaideleri ispatlamak için hem de açıkladığı meseleyi örneklendirmek amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'den istişhâdda bulunmuştur. İbn Hişâm Arap dili gramerinde delil getirme (istişhâd) açısından Kur'ân'a ilk sırayı vermiş, hadis-i şerifler ile şiirlerden de şâhidler zikretmiştir. Arap dili uzmanları arasında, hadislerle istişhâd meselesi ihtilaflı olmakla beraber, İbn Hişâm'ın bunu uygun bulan tarafta olduğunu görmekteyiz. Nitekim *Şerhu Katri'n-nedâ*'da 17, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*'de 21, *Evdahu'l-mesâlik*'te yirmi beş, *Şerhu Kasîdetu Bânet su'âd*'da 20 ve *Muğni'l-lebîb*'de 61 hadis ile istişhâdda bulunmuştur⁵⁴.

2.2. el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb'da İstişhâd Edilen Ayetler ve Analizi

Bu bölümde İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb* adlı eserinde istişhâd ettiği ayetleri kendi tertibi ile ele alacağız. Bu tertibe göre cümle çeşitleri, akabinde i'râbdan mahalli olan ve olmayan cümleler, marife ve nekira isimlerden sonra gelen cümleler, harf-i cerler ile mecrûr isimleri ve zarflar, i'râbına ihtiyaç duyulan kelimeler hakkındaki bölümlerde istişhâd edilen ayetler incelenecektir.

2.2.1. Cümlelerin Çeşitleri Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

İbn Hişâm *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb* adlı eserine, “cümle” ve “kelam” mefhumlarını ele alarak başlıyor. Bu bağlamda iki terim arasındaki farka işaret edip, “cümle”nin farklı itibarlarla farklı taksimlerini ve alt kısımlarını açıklıyor. Cümlelerin

⁵³ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Muhtesab fî tebyîni vüçûhi şevâzî'l-kıraât ve'l-izâh 'anhe*, Vizâratu'l-evkâf, 1999, I, 32 ; Suyûtî, *el-İktirah fî usûli'n-nahv*, thk. Abdulhakim Atıyye, Dâru'l-Beyrûtî, Dimaşk, 2006, s. 36.

⁵⁴ Özbalkıç, Reşit, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *DİA*, XX, 74-77.

haberinin yine bir cümle olması ya da müfred⁵⁵ (cümle olmaması) itibariyle cümleyi, cümle-i kübrâ (birleşik cümle) ve cümle-i suğrâ (basit cümle) şeklinde ikiye ayırıyor.

Cümlelerin bu iki alt dalını (kübrâ ve suğrâ) açıklama esnasında, birkaç örnek cümle zikretmesinin akabinde, Kehf suresi 38. ayetini delil olarak zikrediyor: ﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ﴾. Ayetin manası: “Ancak ben, o Rabbim Allah’tır (der) ve Rabbime kimseyi ortak koşmam” şeklindedir.

İbn Hişâm, bu ayetin aslının yani hazıfsız (kelime düşürme yapılmadan) halinin, (لكن أنا هو الله ربّي) şeklinde olduğunu ifade edip, eğer bu ayetin takdiri böyle olmasa idi, o zaman (لكنه هو الله ربّي) denmesi gerekeceğine işaret etmiştir⁵⁶. Bu açıklamaya göre, (لكن) nun’un sükûnu ile okunup atıf harfidir, (أنا) kelimesinin hamzesi hazfedilmiş ve geriye kalan iki (ن) idğam ile birleşmiştir⁵⁷.

Bu ayetteki istişhâd yönüne gelecek olursak, (أنا هو الله ربّي) ifadesi cümle-i kübraya örnek olarak zikredilmiştir zira bu cümlelerin haberi yine bir cümle olan (هو الله ربّي) ifadesidir. (هو الله ربّي) ifadesi de kendi içinde yine cümle-i kübradır, zira onun da haberi (الله ربّي) cümlesidir. Sonuç olarak 3 cümleden meydana gelen bir cümle-i kübrâ örneği ile karşı karşıyayız. Bu cümleler arasında en basit formda bulunan (الله ربّي) cümlesi cümle-i suğrânın örneğidir, zira bu cümlelerin haberi cümle değil müfred gelmiştir⁵⁸.

Bu ayetin gramer analizlerine dair klasik ve modern tefsirler ile i’râbu’l-Kur’ân eserlerine müracaat ettiğimizde görüyoruz ki başka alternatif gramer analizleri de zikrediliyor ancak İbn Hişâm’ın sunduğu görüşün tercih edilen i’râb veçhi olduğunu görmekteyiz. Müfessirlerin bu hususta yaptıkları gramer analizleri, İbn mesud ve Ubey b.

⁵⁵ “müfred” ıstılahı yaygın kullanımı itibariyle, “tekil” manasında ve müsennanın (ikilin) veya cemi’nin (çoğulun) zıddı olarak anlaşılır. Ancak burada bahsi geçen ve çalışmamızın ilerleyen safhalarında da yeri geldikçe değineceğimiz “müfred” tabiri “tekil” manasında değil, “tek” manasında, yani “cümle yada şibih cümle olmama” durumunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan, Abbas, *en-Nahvu’l-vâfi*, Dâru’l-Maârif, Beyrut, ts, I, 461.

⁵⁶ İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*, thk. Dr. Ali Fûde Nil, ‘Imâda Şu’uni’l-Mektebât – Camiatu’r-Riyad, Riyad, 1981, s. 36.

⁵⁷ Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *Şerhu’l-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*, thk. Ahmed İnaye – Ali Mustafa, İhya’u-Turâs’i-Arabi, Lübnan, 2012, s. 62.

⁵⁸ el-Ezherî, a.g.e., ss. 67-69.

Ka'b'ın bu ayeti hazıfatsız okumalarına dayandırılmakta, bu da İbn Hişâm'ın görüşü ile paralellik arz etmektedir⁵⁹.

2.2.2. İ'râbdan Mahalli Olan Cümleler Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

Cümlelerin kısımlarının akabinde, İbn Hişâm i'râbdan mahalli olan ve olmayan cümleler meselesini incelemeye başlıyor.

İ'râbdan mahalli olan cümleler başlığı altında İbn Hişâm, yedi durum sayıyor. Bu yedi durum:

- 1- Haber konumunda gelmesi,
- 2- Hal olması,
- 3- Mefûlun bih olması,
- 4- Mudâf ileyh olması,
- 5- Cezm eden şart edatının cevabı olması,
- 6- Müfred bir cümle unsuruna tabi olması,
- 7- Bir cümleye tabi olması⁶⁰.

Her bir durum için ayetlerden örnekler getiren İbn Hişâm'ın zikrettiği ayetler ve analizleri şu şekildedir:

2.2.2.1. Cümlelerin Haber Konumunda Gelmesi

Bir cümle-i kübra'nın haberi olarak gelen cümlelerin i'râbdan mahalli vardır. Cümlelerin haber konumunda gelmesi halinde ya ref' konumunda ya da nasb konumunda bulunur. Ref' konumunda gelmesi, mübtedanın ya da nasih harflerin (و, في ve benzerlerinin) haberi olması durumunda; nasb konumunda gelmesi ise nakıs fiillerin (كان ve benzerlerinin) ve yaklaşma fiillerinin (دنا ve benzerlerinin) haberi gelmesi durumunda gerçekleşir.

⁵⁹ Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf, *ed-Dürü'l-mesûn*, thk. Ahmed el-Harrat, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ts., VII, 491-492; Derviş, Muhyiddin, *İrâb 'ul-Kur'ân ve beyanuhu*, Dâru'l-İrşad, Dimaşk, h. 1415, V, 601.

⁶⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 37-41.

Ref^c konumunda gelmesiyle alakalı örnekler zikretmesinin akabinde, cümlelerin haber olarak nasb konumunda gelmesine, (كَانُوا يَظْلِمُونَ) ve (وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ) ifadelerini şâhid olarak zikretmektedir. Bu ifadeler A'raf suresi 162. ayet ve Bakara suresi 71. ayette geçmektedir⁶¹.

Bu ifadelerin analizine ve şahitlik yönüne gelecek olursak, (كَانُوا يَظْلِمُونَ) cümlesinde (يظلمون) ifadesi fiil cümlesidir, (يظلم) fiil, faili mahallen merfû' muttasıl zamir olan (و) dır, (ن) ise ref^c alametidir. Ve (يظلمون) cümlesi bir bütün olarak (كان) nin haberi konumunda olup nasb mahallindedir. (وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ) cümlesinde de (يَفْعَلُونَ) ifadesi fiil ve failiyle birlikte fiil cümlesidir ve yaklaşma fiili olan (كاد) nin haberi konumunda olup nasb mahallindedir⁶². (كاد) nin haberinin mansubluğunda bir ihtilaf olmayıp, (كان) nin haberinin mansubluğu için Basra ve Kûfe ekollerinde iki farklı görüş bulunmaktadır. Basra ekolüne göre (كان) nakıs fiilin haberi, mefûlun bihe benzeyerek mansub olurken, Kûfeli dilcilere göre hâl'e benzeyerek mansub konumunda bulunmaktadır⁶³.

2.2.2.2.Cümlelerin Hal Olarak Gelmesi

Cümlede lafzen ya da manen failin veya mefûlün durumunu (halini) anlatan mansub öğeye nahiv uzmanları hal demektedir. Hal müfred gelebildiği gibi cümle halinde de gelmektedir⁶⁴. İşte cümlede hal konumunda olan cümle, i'rabdan mahalli olup, nasb mahallindedir. Bu meselede şâhid olarak, İbn Hişâm, Yusuf suresi 16. ayetini zikretmiştir⁶⁵: (وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ). Ayetin manası: Onlar (Yusuf'un kardeşleri)

⁶¹ Ayetlerin tam metinleri şu şekildedir: A'raf suresi 162. ayet: (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنْ (السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ) ve Bakara suresi 71. ayet: (فَلْيَجْزُوا وَفَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ)

⁶² Şeyhzâde, Muhammed Mustafa el-Kocevî, *Şerhu Kavâ'id-i'râb*, thk. İsmail Merve, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, ts., ss. 20-21.

⁶³ el-Ezherî, a.g.e., s. 71.

⁶⁴ Burada özet olarak tanımladığımız hal konusunun ayrıntılı bilgi için, bakınız: Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, II, 363-412; el-Haşimi, Ahmed b. İbrahim, *el-Kavâidu'l-esasiyye li'l-luğati'l-Arabiyye*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2005, s. 211-215.

⁶⁵ İbn Hişâm, a.g.e., s. 37.

babalarına akşam vakti ağlayarak geldiler”. Bu ayette geçen (يَبْكُونَ) ifadesi cümle fiil ve failiyle birlikte cümle olup, (جاء) fiilinin faili olan (و) ın durumunu anlatan hal konumunda gelmiştir.

Nahiv alimleri hal’in cümle olarak gelmesinde, cümlelerin müfred tevilinde olmasını yani müfrede dönüştürülebilmesini şart koşmuşlardır⁶⁶. Bundan dolayı *Kavâ'idu'l-Îrâb* şarihleri bu ayeti şu şekilde açıklamışlardır: (يَبْكُونَ، أَي بَاكِينَ)⁶⁷.

2.2.2.3.Cümlelerin Mefûlun Bih Olması

Cümlede fiilden etkilenen cümle ögesine Arap dili gramerinde mefûlun bih adı verilmekte, Türk dilindeki “nesne”ye karşılık gelmektedir. Mefûlun bih müfred olabildiği gibi, dört durumda cümle halinde de gelebilir. Bu dört durum: a- (قال) fiilinin mefûlü olarak gelmesi, b- İki mefûl alan fiillerde ikinci mefûl olması, c- Üç mefûl alan fiillerde üçüncü mefûl alması, d-Ta'lik üslubunda gelmesi. Bu dört duruma kısaca değinen İbn Hişâm ve her biri için örnekler zikretmekte ve birinci ve dördüncü durumlar için zikrettiği örnekleri Kur'ân-ı Kerîm'den getirmektedir⁶⁸.

Cümlelerin mefûlun bih olarak geldiği yerlerde İbn Hişâm'ın şâhid olarak getirdiği ilk ayet Meryem suresi 30. ayettir: (قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا). Bu ayette (إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ) ifadesi isim cümlesi olup (قال) fiilinin mefûlun bihi konumunda gelmiştir ve nasb mahallindedir.

İbn Hişâm'ın ayetlerle istişhâd ettiği diğer bir mesele de “ta'lik” üslubudur. Ta'lik terimini kısaca açıklamak gerekirse: Bir mâniden dolayı âmilin amelinin lafzen iptal edilip mahallen kalmasıdır⁶⁹. Söz konusu mâni, cümle başında bulunması gereken edatlar olup, onlar: başlangıç barfleri, soru edatları ve nefy (olumsuzlama) edatlarının bazılarıdır. Bu edatlar cümle ortasında geldikleri takdirde, kendisinden önceki âmilin amelinin iptal eder ve

⁶⁶ Hasan, a.g.e., II, 394; el-Ğalayînî, Mustafa, *Cami'ud-durusi'l-Arabiyye*, Müessetu'r-Risale Nâşirûn, Beyrut, 2010, s. 556.

⁶⁷ Kâfiyecî, a.g.e., s. 72; Şeyhzâde, a.g.e., s. 22.

⁶⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 38.

⁶⁹ İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâî, *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, thk. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed el-Mehtun, Dâru'l-Hicr, yy., 1990, II, 88.

bu edatlarla başlayan cümle, ameli iptal edilen ma'mulün i'râbının mahallinde bulunur. Örneğin (علم) (لام الابتداء) cümlesinde, başlangıç harfî olan (علمت لزید قائم) mefûlünün başında gelmiş ve bu fiilin iki mefûlünü nasb etme amelini iptal etmiştir. Başlangıç harfî (لام الابتداء) daima mübtedanın başında geldiği için (زید قائم) cümlesi mübteda ve haber kabul edilip, (لزید قائم) cümlesi (علم) nin iki mefûlü yerine geçmiş ve nasb mahallindedir⁷⁰.

Ta'lik meselesinde İbn Hişâm Kehf suresi 12. ayetiyle istişhâd yapmaktadır. Bu ayetin metni: (ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا) olup, manası: “Sonra onları uyandırdık ki, iki zümreden hangisinin bekledikleri süreyi daha iyi hesap ettiğini bilelim” şeklindedir.

Bu ayetin i'râbına ilişkin tefsirlere ve İ'râbu'l-Kur'ân eserlerine baktığımızda, (أَحْصَىٰ) kelimesi ile (أَمَدًا) kelimelerinde nahiv uzmanlarının ihtilaf ettiği ve tartışma içerisine girdiklerini görüyoruz. (أَحْصَىٰ) kelimesinin mâzî fiil mi yoksa ismi tafdil mi olduğu hususunda, aynı şekilde (أَمَدًا) kelimesinin ise temyiz mi yoksa mahzuf bir fiilin mefûlü mü olduğunda ihtilaf olsa da bizim için önemli olan husus (أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ لِمَا لَبِثُوا) ile başlayan cümle, ta'lik üslubu ile (نعلم) fiilinin amelini iptal edip, onun mefûllerinin yerine geçmesidir. Cümle İbn Hişâm'ın delil getirdiği açıdan i'râbına bakacak olursak, (أَيُّ) cümle başında bulunması gereken soru edatlarındandır ve mübteda konumunda bulunmaktadır, (الْحِزْبَيْنِ) mudâfun ileydir, (أَحْصَىٰ) -çoğunluğun tercihi- göre mâzî fiildir ve failiyle birlikte oluşturduğu fiil cümlesi mübtedanın haberidir. Mübteda haber olarak (أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَىٰ) ifadesi isim cümlesi olup, (نعلم) fiilinin iki mefûlü yerine geçmiş, nasb mahallinde bir cümledir⁷¹.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İbn Mâlik, a.g.e, II, 88-90; İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf el-Bikâî, Dâru'l-Fikr, yy., ts., II, 50-55.

⁷¹ Semîn el-Halebî, a.g.e., VII, 448; Derviş, a.g.e., V, 544; Kâfiyecî, a.g.e., s. 80.

Aynı meselede İbn Hişâm şâhid olarak getirdiği bir diğer ayet de yine Kehf suresinin 19. ayetinin şu kısmıdır: (فَأَبْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ فَلْيَنْظُرُوا أَيُّهَا أَزْكَىٰ طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ) (فَلْيَنْظُرُوا أَيُّهَا أَزْكَىٰ) ifadesinde bulunmektedir. Zira (أَيُّهَا أَزْكَىٰ طَعَامًا) ifadesi (نظر) fiilinin amelini iptal etmiş ve onun iki mefûlünün yerine geçmiş, nasb mahallindeki bir cümledir. Yine buradaki ta‘lik üslubuna sebep olan mâni, (أي) edatıdır.

2.2.2.4. Cümlelerin Mudâf İleyh Olması

Cümlelerin i‘râbdan mahallinin olduğu dördüncü konum cümlelerin mudâf ileyh olarak gelmesidir. Arap dili gramerinde isim tamlamasına, izafet terkihi adı verilip, tamlanan “mudâf”, tamlayan “mudâfun ileyh” şeklinde isimlendirilmiştir. İster isim cümlesi olsun ister fiil cümlesi, Arapça’da tamlayan (mudâfun ileyh) cümle olarak gelebilmektedir.

Bu hususta İbn Hişâm iki ayeti şâhid olarak getirmektedir. Bu ayetler: Maide suresi 119. ayetin şu kısmı: (قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ) ile, Ğafir (Mü’min) suresi 16. ayetinin şu kısmıdır: (يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ)⁷². Bunlardan ilki fiil cümlesinin, ikincisi de isim cümlesinin mudâfun ileyh olarak gelmesine örneklik teşkil eder.

Bu ayetlerin manasını verip gramatik analizini yapacak olursak: (قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ) (الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ) ayeti “Allah Teâlâ bu doğru kimselere doğruluklarının fayda verdiği gündür dedi” manasındadır. Bu ayette (قَالَ) fiil, (اللَّهُ) lafzı fail, (هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ) kısmı ise nasb mahallinde olup (قال) nin mefûlüdür. Bu cümle de kendi için de (هذا) mübteda, (يوم) ise onun haberidir. Şâhid olarak zikredilen asıl ifadeye gelecek olursak, (يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ) fiil

⁷² İbn Hişâm, *el-İ‘râb ‘an kavâ’idi l-i‘râb*, s. 38.

cümlesidir ve (يوم) kelimesine tamlayan (mudâfun ileyh) konumunda gelmiştir. (يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ) (يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ) cümlesinin i'râbdan mahalli olup, bu cümlede cer mahallindedir⁷³.

İstişhâd edilen ikinci ayette (يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ) “onların (kabirlerinden) ortaya çıkacağı gün, onlardan hiçbir şey Allah Teâlâ’ya gizli kalmaz”. Bu ayette (يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ) ifadesi isim cümlesidir ve (يَوْمَ) kelimesine tamlayan (mudâfun ileyh) konumunda gelmiştir. Dolayısıyla bu cümlelerin i'râbdan mahalli olup, bu cümlede cer mahallindedir. Söz konusu iki ayette de (يوم) kelimelerinin tenvin almaması, kendisinden sonraki cümlelerin kendisine izafe edildiğine delil olarak gösterilmiştir⁷⁴.

2.2.2.5. Cümlelerin Cezm Eden Şart Edatının Cevabı Olması

Cümlelerin i'râbdan mahallinin olduğu bir diğer yer, cümlelerin cezm eden şart edatının cevabı olarak gelip, başında (ف) ya da (إذا) bulunduğu durumudur.

Arap dilinde cümlede anlatılan nihai sonucun gerçekleşmesi için, önceden meydana gelmesi gereken koşulları ve şartları ifade etmek üzere bazı edatlar kullanılır. Ve bu edatlarla kurulan şart cümleleri iki cümlecikten meydana gelir; ilk cümle “şart cümlesi”, ikinci cümle “cevap cümlesi” olarak adlandırılır. Şart edatlarının bir kısmı kendisinden sonra gelen fiilleri cezm eder, diğer bir kısmı ise cezm etmezler. Cezm etmeyen edatlarla alakalı hususiyetler gelecek başlıkta ele alınacaktır. Burada bizim için önemli olan husus cezm eden şart edatlarıdır ve onlar şunlardır: (مَتَى - أَيْنَمَا - إِنْ - إِذْ - مِمَّا - مِمَّا - أَيْنَ) ⁷⁵. (أَيَّانَ - أَيْنَ - حَيْثَمَا).

Bu edatlarla kurulan şart cümlelerinin, cevabı olarak gelen cümlelerin başında ya (ف) harfi ya da (إذا) kelimesi bulunabilir. Bu takdirde “cevap cümlesi” cezm mahallinde olup, i'râbdan mahalli vardır. İbn Hişâm bu duruma iki ayeti şâhid olarak zikretmektedir. Birincisi A'raf suresi 186. ayettir: (مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ) ki bu ayet

⁷³ Kâfiyecî, a.g.e., s. 81; el-Ezherî, a.g.e., s. 74.

⁷⁴ Kâfiyecî, a.g.e., s. 82; el-Ezherî, a.g.e., s. 74.

⁷⁵ İbn Akil, Abdullah b. Abdurrahman, *Şerhu İbn Akil alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru't-Turâs, Kahire, 1980, IV, 26; Hasan, a.g.e., IV, 419.

cevap cümlesinin başına (ف) harfinin geldiği durum içindir. İkinci şâhid ise Rum suresi 36. ayettir: (وَإِذَا أَدَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ). Bu ayet de cevap cümlesinin başına (إِذَا) kelimesinin gelmesine örnektir. Birinci ayette (مَنْ) edatı ile (يُضِلِلِ اللَّهُ) cümlesi şart cümlesi olmuş, (لَا هَادِيَ لَهُ) cümlesi ise cevap cümlesi olup cezm mahallindedir. İkinci ayette ise (إِنْ) edatı ile (تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ) şart cümlesi, (هُمْ يَقْنَطُونَ) cümlesi ise onun cevabı konumundadır ve cezm mahallindedir. (لَا هَادِيَ لَهُ) ve (هُمْ يَقْنَطُونَ) cümlelerinin ikisinin de i'râbdan mahalli bulunmaktadır⁷⁶.

2.2.2.6. Müfred Bir Cümle Unsuruna Tabi Olması

Cümle, içinde bulunduğu ana cümlelerin müfred bir cümle unsuruna tâbi' olması durumunda i'râbdan mahalli olur. Tâbi' olma durumu dört şekilde gerçekleşir: ya sıfat, ya tevkid, ya bedel ya da atıf olmak. Bu dört durumda tâbi' olan kelime ya da cümle, tâbi' olduğunun (matbû'unun) i'râbını uyar ve matbû'unun i'râbına göre ref', nasb ya da cer olabilir⁷⁷.

İbn Hişâm bu hususta üç ayetle istişhâd yapmaktadır ki her biri tâbi' olarak i'râbdan mahalli olan cümlelerin alabileceği üç farklı i'râb durumuna delildir. Bu ayetlerin ilki: Bakara suresi 254. ayetinin şu kısmıdır: (وَلَا يَبِيعُ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا). Bu ayette (يَوْمٌ) kelimesinin sıfatı olarak gelmiş ve ref' mahallindedir. İkinci istişhâd edilen ayet Bakara suresi 281. ayettir: (وَأَتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ). Bu ayette (يَوْمًا) kelimesinin sıfatı olarak gelmiş ve nasb mahallindedir. Ve son olarak Âl-i İmram suresi 9. ayeti: (رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعٌ). Burada da (لَا رَيْبَ فِيهِ) şâhid olarak zikredilmiştir. Burada da (يَوْمٌ) kelimesinin yine sıfatı olarak gelmiştir. Ancak bu sefer cer konumundadır. Ve tüm örneklerde sıfat konumunda gelen cümleler, müfred bir unsura tabi' olduğu için i'râbdan mahalli vardır.

⁷⁶ Şeyhzâde, a.g.e., s. 32; Kâfiyecî, a.g.e., ss. 88-91.

⁷⁷ İbn Akil, a.g.e., III, 190; Hasan, a.g.e., III, 434-437.

İ‘râbdan mahalli olan cümlelerin son çeşidi, bir cümlenin i‘râbdan mahalli olan başka bir cümleye tabi olması durumudur. Bu durum da ancak bedel ya da atıf ile gerçekleşmektedir. Ancak bu hususta İbn Hişâm herhangi bir ayet ile istişhâd yapmamıştır.

2.2.3. İ‘râbdan Mahalli Olmayan Cümleler Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

İ‘râbdan mahalli olan cümleler meselesinin akabinde, İbn Hişâm i‘râbdan mahalli olmayan cümleler meselesini incelemeye başlıyor.

İ‘râbdan mahalli olmayan cümleler başlığı altında da İbn Hişâm, yedi durum sayıyor. Bu yedi durum, cümlenin:

- 1- Başlangıç cümlesi (cümle-i ibtidâiyye) olarak gelmesi,
- 2- Sıla cümlesi olarak gelmesi,
- 3- Ara cümle (cümle-i i’tiradiyye) olarak gelmesi,
- 4- Açıklayıcı cümle (cümle-i tefsiriyye) olarak gelmesi,
- 5- Kasem üslubunda cevap cümlesi konumunda gelmesi,
- 6- Cezm etmeyen şart edatının cevabı olarak gelmesi,
- 7- İ‘râbdan mahalli olmayan cümle ögesine tabi olması.

Bu yedi durumu örneklerle açıklayan İbn Hişâm dört durum için Kur’ân-ı Kerîm’den ayetlerle istişhâdda bulunuyor. Şimdi bu dört durum için İbn Hişâm’ın şâhid gösterdiği ayetleri ve onların gramatik analizlerini ele alacağız.

2.2.3.1. Başlangıç Cümlesi Olarak Gelmesi

Cümle-i ibtidâiyye şeklinde isimlendirilen bu cümle yapısında, cümle sözün başında zikredilir ve öncesinde ya başka bir söz olmaz ya da öncesinden bulunan söz ile gramatik olarak ilişkisi yoktur.

İbn Hişâm bu şekilde gelen cümle için “isti’nâfiyye şeklinde de isimlendirilir” demektedir ancak bazı nahiv uzmanları ibtidâiyye ile isti’nâfiyye’yi birbirinden ayırmaktadır⁷⁸. Her ne kadar İbn Hişâm ile diğerleri arasında bir ihtilaf var gibi gözüксе de hakikatte İbn Hişâm meseleyi açıklarken, bu ikisini ayıran uzmanların sistemine göre iki çeşit şâhid zikretmiştir.

⁷⁸ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 103; el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 82.

Bunlardan ilki cümle-i ibtidâiyyenin örneğidir: Kevser suresinin ilk ayeti (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ) (الْكَوْثَرُ). “Şüphesiz biz sana kevseri verdik” anlamındaki bu ayet sure başında, yani sözün başında gelmiştir. Öncesinde alakası kesilsin ya da kesilmesin başka bir söz bulunmamaktadır.

İkinci getirdiği örnek ise Yunus suresi 65. ayettir: (وَلَا يَحْزُنُّكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ) (السَّمِيعُ الْعَلِيمُ). “Onların sözleri seni üzmesin. Bütünüyle izzet Allah’a aittir. O işiten ve bilendir.” manasındaki ayette, (إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا) cümlesi (وَلَا يَحْزُنُّكَ قَوْلُهُمْ) ifadesinden sonra gelmiştir ancak öncesinden gramatik olarak ilişkisi kesilmiş ve yeni bir cümledir. Öncesindeki bir fiilin ya da fiil manasındaki bir kelimenin mefûlû, herhangi bir kelimenin sıfatı, bedeli ya da hali değildir veya başka bir gramatik ilişkisi bulunmamaktadır.

Eğer öncesine gramatik bir bağ kurulacak olsa, “onların sözleri” ifadesinden kasıt “bütünüyle izzet Allah’a aittir” cümlesi olur ve bundan üzülmemek tavsiye ediliyormuş gibi bir mana ortaya çıkar. Ancak bu Kur’ân-ı Kerîm’de kastedilen mana değil, bilakis Allah’a ve elçisine yakışmayan bir manadır. Sözü edilen cümle öncesinden gramatik olarak ilişkisi kesilmiş olduğundan “başlangıç cümlesi” kapsamındadır ve i’râbdan mahalli yoktur.

İbn Hişâm’ın istişhâd ettiği diğer bir ayet de Sâffât suresi 8. ayettir: (لَا يَسْمَعُونَ إِلَى) (وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ) (الْمَلَأِ الْأَعْلَى). “Onlar yüce alemi asla dinleyemezler” cümlesinin, 7. ayetteki: (شَيْطَانٍ مَارِدٍ) “Onu itaatten çıkan her şeytandan koruduk” ifadesinden sonra gelmesi, cümle-i isti’nafîyye meselesinde şahittir.

Bu ayet tefsir ve i’râbu’l-Kur’ân sahipleri arasında ihtilaflı ayetlerdendir. Hicri 7. asır alimlerinden Ebu’l-Bekâ el-Ukberî (v. 616 h.), (لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى) cümlesi için üç ir’ab ihtimalini zikretmiştir. Bunlardan ilkine göre bu cümle cer mahallinde olup sıfattır,

ikincisine göre nasb mahallinde olup haldir, üçüncüsüne göre ise isti'nafıyye cümlesidir ve i'râbdan mahalli yoktur⁷⁹.

Ancak kendisinden sonra gelen ve tefsirlerinde nahiv ilmine verdikleri önemle tanınan Ebû Hayyân (v. 745 h.) ve Semîn el-Halebî (v. 756 h.) ilk iki i'râb veçhine karşı çıkmışlar ve bu cümlelerin öncesiyle -mana ilişkisi olmasıyla birlikte- gramatik ilişkisini kestiğini ifade etmişlerdir.

İbn Hişâm'ın da istişhâd yapmasıyla kendilerine katıldığını anladığımız bu görüşe göre, eğer bu cümle sıfat olursa, “ışitmeyen şeytandan koruduk” manası çıkar, halbuki ışıtmeyenden korumaya gerek yoktur, “ışiten şeytandan koruduk” manası doğru olmalıdır. Ancak bu bağlamda kastedilen mana bu değildir. Söz konusu cümle hal olduğunda da uygun bir mana çıkmaz, zira hal cümleye kattığı asıl manası itibariyle sıfat gibidir, sahibu'l-halinin durumunu bildirir ve “ışitmiyor halde olan şeytanlardan koruduk” gibi bir mana çıkar ki bu da doğru değildir⁸⁰.

Hasılı sözün kendisiyle başladığı, ya da öncesiyle gramatik ilişkisini kesmiş olan cümlelerin i'râbdan mahalli olmadığı bu örnekler ışığında açıklığa kavuşmuştur.

İ'râbdan mahalli olmayan cümleler başlığında ikinci sırada sıra cümlesi gelmektedir. Ancak sıra cümlesi meselesinde ayetlerden istişhâd etmeyen İbn Hişâm, üçüncü sıradaki ara cümle meselesinde ayetler zikrediyor.

2.2.3.2.Ara Cümle Olarak Gelmesi

Arapçada “cümle-i i'tiradiyye” veya “cümle-i mu'terida” şeklinde isimlendirilen ara cümle, birbiri arasında anlam ve i'râb ilişkisi olan iki sözün arasında gelen cümledir. “iki söz” tabiri özellikle seçilmiştir, zira ara cümle, bazen iki müfred cümle ögesinin arasında bulunabilir, bazen de (şart, kasem ve cevapları vb.) iki cümle arasında bulunabilmektedir. Ara cümleler, açıklama, manayı güçlendirme, sözü güzelleştirme gibi farklı gayelerle kullanılır⁸¹.

⁷⁹ el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin, *et-Tıbyan fi i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali el-Becâvi, İsa el-Babî el-Halebî matbaası, Kahire, ts, II, 1088.

⁸⁰ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsir*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, h. 1420, IX, 91; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX, 293.

⁸¹ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 119.

Bu meseleyi açıklamak için İbn Hişâm'ın istişhâd ettiği ayet, kendisinin meselelere derin vukufiyetini ve Kur'ân ayetleri hakkındaki engin birikimini yansıtmaktadır. Zira bu hususta zikrettiği örnekte, iç içe geçmiş iki ara cümle örneğini, okuyucunun dikkatine sunmaktadır.

Vâkıa suresi 75 ila 77. ayetleri şâhid olarak zikredilmektedir, bu ayetler:

(فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ * وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ * إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ)

“Yıldızların yerlerine yemin ederim ki - gerçekten bu -eğer bilerseniz- büyük bir yemindir- O, elbette değerli bir Kur'ân'dır.” şeklinde mealine verebileceğimiz ayet grubunda, (وَأِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ) cümlesi kasem cümlesi olan (فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ) ifadesi ile onun cevabı olan (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ) cümlesinin arasında gelmiştir. Bu birinci örneğimizdir. İkinci örnek ise (لَوْ تَعْلَمُونَ) ifadesidir. “eğer bilerseniz” manasındaki bu ifade ara cümle olarak gelmiştir ve (وَأِنَّهُ لَقَسَمٌ عَظِيمٌ) cümlesinde müfred olarak gelen haber ve onun sıfatının arasında zikredilmiştir.

Buradan da anlıyoruz ki İbn Hişâm'ın getirdiği bu örnek, ara cümlelerin hem birbirleri arasında ilişki olan iki cümle arasında gelebileceğine, hem de iki müfred unsurun arasında gelebileceğine örnek teşkil etmektedir. İstişhâd yönüne ve asıl meseleye geri dönecek olursak, (وَأِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ) ve (لَوْ تَعْلَمُونَ) cümleleri ara cümle olarak geldiklerinden i'râbdan mahalleri yoktur.

2.2.3.3. Açıklayıcı Cümle Olarak Gelmesi

İ'râbdan mahalli olmayan cümleler kapsamında, İbn Hişâm'ın ayetlerle istişhâdda bulunduğu diğer bir mesele, cümlelerin açıklayıcı cümle olarak gelmesidir. Cümle-i tefsiriyye de denilen açıklayıcı cümle akabinde gelmiş olduğu cümle ögesini açıklayan ve cümlelerin umdesi olmayan (temel unsuru olmayan) cümledir⁸².

Açıklayıcı cümlelerin i'râbı hakkında nahiv alimlerinin uzun tartışmaları vardır. Bu meselenin ayrıntısına girmek çalışmamızın sınırları dışında kalmaktadır. Ne var ki bu tartışmada, uzmanların çoğunluğunun görüşü, açıklayıcı cümlelerin açıkladığı cümle

⁸² İbn Hişâm, a.g.e., s. 46.

öğesinin i'râbına göre i'râblanmasıdır. Açıklanan cümle öğesinin i'râbdan mahalli var ise açıklayıcı cümlelerin de i'râbdan mahalli olur, eğer onun i'râbdan mahalli yok ise açıklayıcı cümlelerin de i'râbdan mahalli yoktur⁸³.

İbn Hişâm'a göre ise meşhur olan görüş, açıklayıcı cümlelerin i'râbdan mahalli olmadığından yanadır⁸⁴. Bundan dolayı İbn Hişâm meseleyi önce i'râbdan mahalli olmayan açıklayıcı cümle örneği niteliğindeki ayet istişâdları ile açıklamış, akabinde bu meseledeki ihtilafa işaret etmiştir. İ'râbdan mahalli olmayan açıklayıcı cümleler için dört tane ayet zikreden İbn Hişâm, akabinde açıklayıcı cümlelerin i'râbdan mahalli olabileceği duruma dair de bir ayetle istişâdda bulunmuştur.

İbn Hişâm bu meselede bir ayetle yetinmeyip, dört ayetle istişâdda bulunması, onun bu tartışmada kendi görüşünü ispatlama girişimi olarak değerlendirilebilir. Bu ayetlerin ilki, Enbiya suresi 3. ayettir: (وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ). “Ve o zulüm edenler aralarında şu gizli fısıltıyı yaptılar: "Bu, ancak sizin gibi bir insan." şeklinde mana verebileceğimiz bu ayette, (النَّجْوَى) kelimesi müphem olarak gelmiştir ve akabinde gelen (هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ) cümlesi onu açıklamak üzere gelen, cümle-i tefsiriyyedir. Bu cümlelerin bedel olarak geldiği söylenmişse⁸⁵ de İbn Hişâm bunu açıklayıcı cümle sayıp i'râbdan mahalli olmadığını söylemiştir.

Açıklayıcı cümle meselesinin ikinci istişâdı, Bakara suresi 214. ayettir: (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْزِئِينَ). Ayetin manası: Yoksa siz sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Onların başına sıkıntı ve darlıklar geldi. Bu ayetin ilk kısmında geçen (مَثَلُ) kelimesi, müphem bir ifade olup, akabinde gelen (مَسْتَهْزِئِينَ الْبَاسَاءِ وَالضَّرَّاءِ) cümlesi onu açıklamıştır. Ve açıklayıcı cümlelerin i'râbdan mahalli yoktur.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan, *a.g.e.*, II, 40.

⁸⁴ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 46.

⁸⁵ Zemahşerî, Mahmud b. Ömer Carullah, *el-Keşşaf 'an hakâiki gavâmudı tenzil*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, h. 1407, III, 102.

Açıklayıcı cümle meselesinde istişhâd edilen üçüncü ayet, Âl-i İmran 59. ayet: (إِنَّ مِثْلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمِثْلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ “Şüphesiz, Allah katında İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona "ol" demesiyle o da hemen oluverdi” şeklinde meal verebileceğimiz ayette, (مثل) ifadesi açık bir ifade değildir. Devamında gelen (خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ) cümlesi ondaki kapalılığı gideren açıklayıcı cümledir ve i'râbdan mahalli yoktur.

Açıklayıcı cümle meselesinde istişhâd edilen dördüncü ayetler Saff suresi 10. ve 11. ayetleridir. 10. ayette (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ) “Ey iman edenler! Sizi elem dolu bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi size?” ifadesi geçmektedir ancak ayette sözü edilen azaptan kurtarıcı (تجارة) ticaret açıklanmamıştır. 11. ayette gelen (تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ) “Allah'a ve peygamberine inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihat edersiniz” ifadeleri, önceki ayette kapalılığı gidermek için gelen açıklayıcı cümledir ve i'râbdan mahalli yoktur.

Buraya kadar ele aldığımız dört ayetin her birinde, İbn Hişâm i'râbdan mahalli olmayan açıklayıcı cümleler için örnekler getirmişti. Bunların akabinde açıklayıcı cümlelerin, cümlelerin umdesi olduğunda i'râbdan mahalli olabileceğine değinmiş ve ona dair de bir ayeti şâhid olarak zikretmiştir. Söz konusu ayet Kamer suresi 49. ayetidir: (إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ “Biz her şeyi bir ölçü ile yaratmışızdır”.

Bu ayetin gramer analizinde öncelikle değinilmesi gereken husus bu ayette “iştigal”ın bulunduğuudur. Yani (خَلَقْنَا) kelimesini nasb eden amil (كُلِّ) fiilidir, ancak bu fiil kendisinden sonra gelen ve mana itibarıyla fiilden önce zikredilen mansub isme dönen (۴) zamirini nasb etmekle meşgul olduğundan, bu fiilin aynısı mansub isimden önce takdir edilir⁸⁶. Buna binaen cümlelerin takdiri şu şekildedir: (إِنَّا خَلَقْنَا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ)⁸⁷.

⁸⁶ “İştigal” hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 139 – 140.

⁸⁷ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*, s. 47.

Bu takdire göre, ayette mahzuf olarak gelen ilk (حَلَفْنَا) fiili, failiyle birlikte (إِن) nin haberi konumunda gelen fiil cümlesidir ve ref‘ mahallindedir. İkinci (حَلَفْنَا) fiili ise mahzuf olan ilk fiilin açıklayıcısıdır. Zikredilen (حَلَفْنَا) cümlesi, mukadder cümlelerin, açıklayıcı cümlesidir. Diğer örneklerin aksine bu ayette açıklanan cümle ögesinin i‘râbdan mahalli vardır. Dolayısıyla onu açıklayan açıklayıcı cümlelerin de i‘râbdan mahalli bulunmaktadır.

2.2.3.4. Kasem Üslubunda Cevap Cümlesi Konumunda Gelmesi

İ‘râbdan mahalli olmayan cümleler başlığı altında İbn Hişâm’ın ayetlerle istişhâdda bulunduğu son mesele, cümlelerin kasem üslubunda cevap cümlesi konumunda gelmesidir. Arap dilinde kasem, yemin manasına gelmektedir. Bu üslupla, yemin başka bir cümlelerin manasını kuvvetlendirmek takviye etmek için kullanılır⁸⁸. Manası kuvvetlendirilen o cümle de kasemin cevabı olan cümledir ve i‘râbdan mahalli yoktur.

Kasem üslubunda asıl olan kasem fiili ve cer harfi olan kasem harfi ile birlikte gelmesidir. (أُقْسِمُ بِاللَّهِ لَأَفْعَلَنَّ) cümlesinde (أُقْسِمُ) kasem fiili, (ب) harfi kasem harfidir, (اللَّهُ) lafzı da kendisine yemin edilendir (muksem bih). (لَأَفْعَلَنَّ) cümlesi ise kasemin cevap cümlesi olup manası kuvvetlendirilen cümledir. Genel kullanımda kasem fiilleri hazfedilir ve sadece kasem harfi kullanılır. Bazen de kasem manasındaki bir kelime, kasem fiilinin ve harfinin yerine geçer ve o şekilde kasem üslubu gerçekleşir⁸⁹.

İbn Hişâm’ın bu meselede istişhâd ettiği ilk ayetler, Yasin suresinin 2 ve 3. ayetleridir⁹⁰. 2. ayetteki (وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ) ifadesinde (و) kasem harfi olup, (الْقُرْآنِ) kendisine yemin edilendir. 3. ayetteki (إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ) cümlesi ise, kasemin cevabı olup i‘râb’dan mahalli olmayan cümledir.

⁸⁸ İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâî, *Şerhu’l-Kâfiye Şâfiye*, thk. Abdulmun’im Ahmed, Camitu Ummi’l-Kura Merkezi’l-Bahsi’l-İlmî, Mekke, ts. II, 834.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İbn Mâlik, *a.g.e.*, II, 834 – 855.

⁹⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 47 – 48.

İbn Hişâm'ın zikrettiği ikinci ayet Kalem suresi 39. ayetidir⁹¹: (أَمْ لَكُمْ أَيَّمَانُ أَعْلَيْنَا بِالْعَةِ إِلَى) (يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ). Ayetin meali: “Yoksa size karşı üzerimizde kıyamet gününe kadar sürecek yeminler mi var: Siz her ne hükm ederseniz her halde öyle olacak diye”.

Bu ayette (أَيَّمَانُ) kelimesi “yeminler” manasındadır ve içerdiği kasem manasında dolayı, cümlede sanki şöyle bir kasem üslubu kurulmuştur: (أَمْ أَقْسَمْنَا لَكُمْ أَيْمَانًا بِالْعَةِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ) “Yoksa biz sizin için kıyamet gününe kadar sürecek yeminler mi ettik?”. Bu takdire binaen (يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ) cümlesi kasemin cevabı kabul edilmiş ve ir‘abdan mahallinin bulunmadığına hükmedilmiştir⁹².

İki ayeti zikretmesinin akabinde İbn Hişâm, kasem üslubuyla alakalı bir nahiv tartışmasına giriyor. Bu tartışma bağlamında istişhâd ettiği ayetle İbn Hişâm, istişhâdın en önemli gayesi olan delil getirmeyi gerçekleştiriyor.

Sözü edilen nahiv tartışmasını kısaca özetlemek gerekirse, kasem üslubunda cevap cümlesi konumunda gelen cümlelerin i‘râbdan mahallinin olmamasına binaen, Kûfe ekolüne mensup nahivcilerden Sa’leb⁹³ (زَيْدٌ لَيَقُومَنَّ) şeklinde bir cümlelerin, nahiv açısından doğru olmadığını ifade etmiştir. Ona göre (لَيَقُومَنَّ) ifadesi, mukadder kasemin cevap cümlesidir ve cümlelerin asıl takdiri: (زَيْدٌ أَقْسَمُ بِاللَّهِ لَيَقُومَنَّ) şeklindedir. Ancak sorun şu ki, i‘râbdan mahalli olmayan cümle, bu cümlede mübtedanın haberi konumunda gelmiştir. Halbuki haberin i‘râbdan mahalli vardır. İşte ortaya çıkan bu tenakuzdan dolayı böyle bir cümlelerin kurulması doğru değildir.

Buna binaen İbn Hişâm, Sa’leb’e Ankebut suresi 58. ayetinden delil getiriyor: (وَالَّذِينَ) (آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا).

⁹¹ A.g.e., s. 48.

⁹² Semîn el-Halebî, a.g.e., X, 415; Derviş, a.g.e., X, 180.

⁹³ Asıl ismi Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya eş-Şeybanî olup Sa’leb lakabıyla meşhur olmuştur. 200 – 291 yılları arasında yaşayan Sa’leb Kûfe dil ekolünün önde gelen temsilcilerindendir. Kendisi İbnü'l-A'râbî, Seleme b. Âsım, İbrahim el-Harbî, İbn Sellam el-Cumahî ve İbnu's-Sikkît'ten dersler alarak lügat, nahiv, şiir, edebiyat gibi alanlarda uzmanlaşmıştır. Bakınız: Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Buğyetu'l-vuât fi tabakâtî'l-luğaviyyî ve'n-nuhat, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l Asriyye, Beyrut, ts. I, 396.

cennet köşklerine yerleştireceğiz.” şeklinde manasını verebileceğimiz bu ayette, (الَّذِينَ) mübtedadır ve bu mübtedanın haberinin belirlemek için cümlede hazfedilen kasemi takdir etmek gerekmektedir. İbn Hişâm’ın da hak verdiği görüşe göre ayetin takdiri şöyledir: (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَقْسَمُ بِاللَّهِ لَيُبَوِّتَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا)⁹⁴. Cümlelerin takdiri bu şekilde kabul edildiğinde, kasem cümlesi cevabı ile birlikte, yani (أَقْسَمُ بِاللَّهِ لَيُبَوِّتَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا) ifadesinin tamamı, mübtedanın haberidir. (لَيُبَوِّتَنَّهُمْ) ifadesi ise, kasemin cevabı olarak gelen fiil cümlesi olup i‘râbdan mahalli yoktur⁹⁵.

Hal böyle olunca Sa’leb’in itiraz ettiği (زَيْدٌ لَيَقُومَنَّ) cümlesinde herhangi bir gramatik hata bulunmamaktadır. Zira, (لَيَقُومَنَّ) ifadesi kasemin cevabı olduğundan i‘râbdan mahalli yoktur ancak (أَقْسَمُ بِاللَّهِ لَيَقُومَنَّ) şeklinde takdir edilen kasem cümlesi cevabı ile birlikte mübtedanın haberi konumundadır.

2.2.4. Marife Ve Nekira İsimlerden Sonra Gelen Cümlelerin İ‘râbı Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

İbn Hişâm, i‘râbdan mahalli olan ve olmayan cümleler hakkında bilgi verdikten sonra, haberî cümlelerin marife ve nekira isimlerden sonra gelmesi durumunda ne gibi i‘râb özellikleri gösterdiğine dair bahis açıyor. Öncelikle ifade edilmesi gereken husus, haberî cümleden kasıt, cümlede ifade edilen mananın doğrulanma ya da yalanlanabilmeye elverişli olmasıdır. Diğer bir deyişle, cümlelerin doğrulama ya da yalanlama imkânı olmayan emir, nehiy, taaccüp, medh, zem vb. bir şekilde gelmemesi durumudur⁹⁶. Bu şekilde olan cümleler için İbn Hişâm, eserinin ismine yaraşır şekilde bazı i‘rab kaideleri zikrediyor.

Bu kaidelerden ilki, haberî cümle mahzâ (halis) nekira olan bir isimden sonra gelirse, o ismin sıfatı olur. Bu kaidelerden diğeri ise, haberî cümle mahzâ marife olan bir

⁹⁴ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VIII, 368.

⁹⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 48.

⁹⁶ el-Haşimi, Ahmed b. İbrahim, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, ts., s. 55.

isimden sonra gelirse, o ismin hali olur. Eğer arkasından geldiği isim mahzâ nekira ya da mahzâ marife olmazsa o takdirde hem sıfat hem hal olma ihtimali bulunmaktadır⁹⁷.

İbn Hişâm bu kaidelerin her biri için Kur’ânî istişhâdlarda bulunmaktadır. İstişhâd edilen ayetlerin analizine geçmeden önce mezkûr kaidelerde sözü edilen “mahzâ nekira” ve “mahzâ marife” ifadelerini açıklamak konunun anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır. Mahzâ nekira, kendisini marifeliğe (bilinirliğe) yaklaştıracak her türlü sınırlama (tahsis) ve şarta bağlamadan (takyid) uzak olup, delalet ettiği mananın tüm fertlerine uygun düşebilmesi, gösterdiği nesne ya da kavramın açıkça belirlenmemesi durumudur. Mahzâ marife, durumu da bunun tam tersi olup, delalet ettiği şeyin bilinirliğine şaibe getirecek her türlü durumdan uzak olmasıdır⁹⁸.

Mahzâ nekira olan bir isimden sonra gelen, haberî cümle hakkında İbn Hişâm’ın, istişhâd ettiği ayet İsrâ suresi 93. ayettidir: (حَتَّىٰ تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَابًا نَقْرُوهُ). Manası “Tâ ki bize okuyacağımız bir kitap indiresin” olan bu ayette (كِتَابًا) kelimesi mahzâ nekira olarak gelmiştir, zira onun manasını sınırlandıran ya da şarta bağlayan bir şey bulunmamaktadır. Onun akabinde gelen (نَقْرُوهُ) ifadesiyle gelen fiil cümlesi ise onun sıfatı konumundadır. İ’râbdan mahalli olan cümlelerde müfrede tabi’ olma hususunda getirilen örnekler de yine bu kaide çerçevesinde değerlendirilebilir.

İkinci kaide için istişhâd edilen ayet ise Müddesir suresinin 6. ayettidir: (وَلَا تَمْنُنْ) “Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma” manasındaki bu ayette, (تَسْتَكْبِرُ) kelimesi muzârî fiil olup, faili ile birlikte bir fiil cümlesi hükmündedir. Söz konusu cümle (وَلَا تَمْنُنْ) ifadesindeki fail olarak takdir edilen mahzûf (أَنْتَ) zamirinden sonra gelmiştir ki zamirler mahzâ marifedirler. Dolayısıyla onun akabinde gelen (تَسْتَكْبِرُ) cümlesi, ana cümle failinin hali olarak gelmiştir.

Hem sıfat hem de hal gelebilme durumuna örnek olarak getirilen ayet ise Cuma suresi 5. ayetinin şu kısmıdır: (كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَثْقَالًا). Bu ayette (الْحِمَارِ) “eşek” kelimesi

⁹⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁸ Hasan, *a.g.e.*, I, 213.

marife olarak gelmiştir ancak onunla kastedilen müşahhas bir eşek değil, bu haldeki eşeklerin tamamına uygun düşecek şekilde cins manasındadır. Marifeliğine şaibe getiren bu durumdan dolayı bu kelime mahzâ marife değildir. Dolayısıyla akabinde gelen (يَحْمِلُ) cümlesi ise hem sıfat olmaya hem de hal olmaya elverişlidir. Bu iki farklı i'râb veçhine binaen, manası da iki şekilde verilebilir. Sıfat manası esas alınırsa, “Ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir” denebilir. Veya hal manası esas alınarak “Ciltlerle kitap taşır haldeki eşeğin durumu gibidir” şeklinde mana verilebilir.

2.2.5. Harf-i Cerler ile Mecerûr İsimleri ve Zarflar Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

İbn Hişâm dört temel bölüme ayırdığı *el-İ'râb 'an kavâ'id-i l-i'râb* eserinin ikinci bölümünde harf-i cerler ile mecerûr isimlerini ve zarfları ele almaktadır. Bu bölümde harf-i cerlerle alakalı dört meseleyi inceleyen İbn Hişâm, bunların akabinde “Tenbih” alt başlığı ile zarflarla alakalı kaideleri açıklamıştır. Gerek harf-i cerler gerekse zarflarla alakalı meseleleri açıklamada ve örneklemede Kur'ân-ı Kerîm'den çokça istişhâdda bulunmuştur. Şimdi istişhâdda bulunulan ayetleri konulara göre ele alacağız:

2.2.5.1. Harf-i Cerin Müteallakı

İbn Hişâm'ın harf-i cerlere dair zikrettiği ilk kaide; harf-i cerin bir fiile ya da fiil manasındakine taalluk etmesi gerekliliğidir⁹⁹. Öncelikle taalluk etmesinden kastı açıklamak gerekirse; kelime manası itibariyle “ilişkili, ilgili olmak” manasındaki “taalluk” terimi, nahivcilerin ıstılahında harf-i cerin mecerûr ismiyle birlikte bir fiille bağlantılı olması ve o fiilin etkisiyle mahallen nasb veya ref' olma durumudur¹⁰⁰. Harf-i cerin fiile taalluku olabileceği gibi, fiil manasındaki ismü'l-fail, ismü'l-mefûl, es-sıfatu'l-müşebbihe, masdar ve benzerlerine de taalluku gerçekleşebilir¹⁰¹.

İbn Hişâm'ın bu hususta şâhid olarak getirdiği Fatiha suresi 7. ayetinde harf-i cerin iki farklı taalluk biçimine birden örnek bulunmaktadır. (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ) ayetin metni olup manası: “Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna; gazaba

⁹⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁰⁰ el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰¹ Seyhzâde, *a.g.e.*, s. 61.

uğrayanlarınkine ve sapanlarınkine değil” şeklindedir. Bu ayette iki sefer (عَلَيْهِمْ) ifadesi geçmektedir ve bu ifade (على) harf-i ceri ile (هم) zamirininin birleşiminden meydana gelmektedir. İlk zikredilen (عَلَيْهِمْ) ifadesi (أَنَعَمْتُ) fiiline taalluk etmiş, ikinci (عَلَيْهِمْ) ise fiil manasındaki (الْمَعْضُوبِ) ismü’l-mefûlüne taalluk etmiştir.

Harf-i cere ilişkin yukarıda zikri geçen kaide nahivciler nezdinde genel geçer bir kaide olarak kabul görse de her kaidenin istisnaları bulunabiliyor. İbn Hişâm da bu kaidenin akabinde, fiil ya da fiil manasındakine taalluk etmeyen dört tane istisnai harften bahis açıyor.

İstisnaların ilki zaid harflerdir ve harf-i cerin zaid olması durumu ile alakalı olarak, İbn Hişâm dört ayrı ayeti şâhid olarak zikrediyor¹⁰². Bu ayetler; Ra’d Suresi 43. ayet (كُفِيَ) ¹⁰³, En’am Suresi 132. ayet: (وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ) ¹⁰⁴, A’râf Suresi 59. ayet: (مَا لَكُمْ) ¹⁰⁵ ve Fâtır Suresi 3. ayetidir: (هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ) ¹⁰⁶. Bu ayetlerin ilk ikisinde (اللَّهُ) ve (غَافِلٍ) lafızlarının başındaki (ب) harf-i ceri herhangi bir fiile muteallık olarak gelmemiştir. Son iki örnekte ise (إِلَهِ) ve (خَالِقٍ) lafızlarının başındaki (مِنْ) harf-i ceri zaid olarak gelmiş ve herhangi bir fiile taalluku yoktur.

Taalluk fiille harfin mana ilişkisi kurması durumudur, fiilin geçişliliği (nesne alması) bazen de zaman ve mekân ifadesi bunlarla sağlanır. Zaid harflerde ise, harf-i cer fiille gramatik bir ilişki kurmaz ve bu itibarla ziyade ve fazladırlar. Ancak gramatik olarak fazla olması, onun cümlelerin manasına katkısını ortadan kaldırmaz. Zira zaid harflerin cümlelerin manasını tekid (destekleme – vurgulama), cümlelerin ses ahenginin tutturulması (vezin ve secîe katkısı) ve benzeri katkıları söz konusudur¹⁰⁷.

¹⁰² İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 56

¹⁰³ “Şahit olarak Allah yeter”

¹⁰⁴ “Rabbim onların yaptıklarından gafil değildir”

¹⁰⁵ “Sizin için O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur”

¹⁰⁶ “Allah’tan başka yaratıcı mı var?”

¹⁰⁷ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 162.

İbn Hişâm, fiil ya da fiil manasındakine taalluk etmeyip istisna olan harf-i cerler arasında (لولا) edatını da saymaktadır. Ne var ki bu edatla alakalı durum nahiv alimleri arasında tartışmalıdır. Bu hususta İbn Hişâm bir ayetle istişhâdda bulunmuş ve bu istişhâdıyla tartışmadaki görüşünü okuyucusuna ihsas etmiştir.

(لولا) edatı hakkındaki tartışmayı kısaca özetlemek gerekirse, bu edattan sonra muttasıl zamir geldiğinde, yani (لواي), (لواك), (لواه) vb. şekillerde geldiğinde, Sîbeveyh'e göre (لولا) harf-i cerdir ve herhangi bir fiil ya da fiil manasındakine taalluk etmemiştir. (لولا) nın akabinde gelen zamir cer mahallindedir¹⁰⁸. Ahfeş'e göre ise (لولا) harf-i cer değildir ve akabinde gelen zamirler mübteda olarak merfû' mahallindedir¹⁰⁹.

Sîbeveyh'in görüşüne göre (لولا) nın herhangi bir müteallıkının olmadığını ifade eden İbn Hişâm, Arapların bu edatı kullanmalarının çoğunluğunun (لولا أنا), (لولا أنت) ve (لولا هو) şeklinde munfasıl zamirlerle olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur. Bunun için de Sebe suresi 31. ayetinin şu bölümünü şahid olarak zikretmiştir: (لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ) "Siz olmasaydınız, biz mutlaka iman eden kimseler olurduk".

İbn Hişâm'ın bu istişhâdıyla, Ahfeş'in görüşüne daha yakın olduğunu anlıyoruz. Nitekim bu ayetin gramer analizi için tefsirler ve i'râbu'l-Kur'ân eserlerine müracaat ettiğimizde görüyoruz ki hâkim olan ve kabul edilen görüş budur¹¹⁰.

2.2.5.2.Câr – Mecnûrun, Sıfat, Hâl, Haber ve Sıla Cümlesi Konumunda Gelmeleri Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

Harf-i cerlerin taallukuna dair genel kaideyi zikredip onun istisnalarını ele alan İbn Hişâm, akabinde harf-i cer ve mecnûr isminin oluşturduğu şibih cümlelerin¹¹¹ sıfat, hâl, haber ve sıla cümlesi konumunda gelmesine ilişkin bir takım kaideler zikrediyor.

¹⁰⁸ Sîbeveyh, Amr b. Osman, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1988, II, 373.

¹⁰⁹ Müberred, Muhammed b. Yezid, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalık Azîme, Alemlü'l-Kutub, Beyrut, ts., III, 73.

¹¹⁰ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VIII, 551; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, IX, 190; Derviş, *a.g.e.*, VIII, 95.

Daha önceki bölümde, haberî cümlelerin mahzâ marifeden sonra geldiğinde hâl; mahzâ nekiradan sonra geldiğinde ise sıfat olmasına ilişkin kaide zikredilmişti. Bu bölümde de İbn Hişâm, haberî cümlelerin hal ve sıfat olmasıyla alakalı durumun aynısının harf-i cer ve mecrûr isminden meydana gelen şibih cümle için de geçerli olduğunu belirtmiştir.

Bu meselenin izahında Kasas suresi 79. ayetinin şu parçası (فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ) şahid olarak getirilmiştir. “Gösterişli süsü içerisinde kavminin karşısına çıktı” manasındaki bu cümlede (فِي زِينَتِهِ) ifadesindeki harf-i cer ve mecrûr ismi, (خَرَجَ) fiilin faili olan gizli (هُوَ) zamirinden sonra gelmiş ve onun hali olmuştur.

Câr ve mecrûrdan meydana gelen şibih cümleye ilişkin İbn Hişâm’ın zikrettiği diğer bir külli kaide şu şekildedir: Harf-i cer ve mecrûr isminin oluşturduğu şibih cümle sıfat, hâl, haber ve sıla cümlesi konumunda geldiği takdirde mahzûf (استقر) fiiline ya da fiil hükümündeki (كَانَ) ismine taalluk ederler.

Sıfat ve hâl gelmesine dair örnekler önceki bölümde geçtiği için, İbn Hişâm burada câr ve mecrûrdan meydana gelen şibih cümlelerin sadece haber ve sıla cümlesi olmasına örnekler getirmiştir¹¹². Bu örnekleri Kur’ân-ı Kerîm’den seçen İbn Hişâm’ın ilk zikrettiği şahid Fatiha suresi 2. ayetinin şu bölümüdür (الْحَمْدُ لِلَّهِ). “Hamd Allah’a aittir” manasındaki bu ayette (لِلَّهِ) ifadesinde (لِ) harf-i cer ve (اللَّهُ) lafzı da onun mecrûr ismi konumundadır. Bu harf-i cerin ve mecrûr isminin oluşturduğu şibih cümle, mübteda konumunda gelen (الْحَمْدُ) ifadesinin haberidir.

İstişâd edilen diğer ayet ise Enbiya suresi 19. ayetinin şu bölümüdür: (وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ). “Göklerde ve yerde kim varsa hep O'nundur” manasındaki bu ifadede (مَنْ) ism-i mevsûl olarak gelmiş ve onun sıla cümlesi (فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) ifadesidir. Dikkat

¹¹¹ Şibih cümle: Cümle benzeri demek olup, harf-i cerler ile zarfların ve akabinde gelen isimlerle kurdukları cümle parçalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan, *a.g.e.*, I, 384.

¹¹² İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 60.

edileceği üzere sıla cümlesi, (يَ) harf-i ceri ile onun ismi olan (السماءات) kelimesinden ve buna atfedilen (الأرض) kelimesinden meydana gelmiştir.

Bu ayetlerin ilkinde harf-i cerlerin müteallakı olarak (استقر) ya da (كائن) kelimeleri takdir edilebilir ve cümle şu iki farklı yolla ifade edilebilir: (الحمد كائن لله) (الحمد استقر لله). Ne var ki ikinci ayette, sıla cümlesi olarak gelen şibih cümlede sadece (استقر) fiili takdir edilebilir. Zira burada fiil değil de fiil vazifesi gören bir isim takdir edecek olsak, o takdirde cümle oluşamaz ve ism-i mevsulün sıla cümlesi ihtiyacı giderilemez. Dolayısıyla ikinci ayetin takdiri (وَلَهُ مَنْ اسْتَقَرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) şeklindedir¹¹³.

2.2.5.3. Câr - Mecerûrun Faili Ref' Etmesi Hakkında İstîşâd Edilen Ayetler

Harf-i cerler ve mecrûr isimleri hakkında İbn Hişâm'ın zikrettiği son kaide şu şekildedir: Harf-i cer ve mecrûr isminin oluşturduğu şibih cümle, sıfat, hâl, haber ve sıla cümlesi konumunda geldiğinde veya nefy (olumsuzlama) ve istifham (soru) edatlarından sonra geldiğinde faili ref' etmeleri caizdir.

Bu kaide hakkında İbn Hişâm İbrahim suresi 10. ayet istîşâdda bulunmuştur¹¹⁴: (أَفِي اللَّهِ شَكٌّ). “Allah hakkında şüphe mi var?” manasındaki bu ayette iki türlü gramer analizi yapmak mümkündür. İlkine göre (أَ) soru edatından sonra gelen şibih cümlede (يَ) harf-i ceri (استقر) gibi bir fiile taalluk etmiştir. Akabinde gelen (شك) kelimesi ise bu mukadder fiilin failidir. Bu i'râb veçhine göre câr ve mecrûr kendisinden sonra bir faili ref' etmiş sayılır ki İbn Hişâm'ın onay verdiği i'râb veçhi budur. İkinci analize göre ise (يَ) (أَفِي اللَّهِ شَكٌّ) ifadesi isim cümlesidir, (يَ) câr mecrûr öne çekilmiş (mukaddem) haber, (شك) kelimesi ise sonraya bırakılmış (muahhar) mübtedadır¹¹⁵.

¹¹³ Kâfiyecî, a.g.e., ss. 175-176.

¹¹⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 61.

¹¹⁵ el-Ezherî, a.g.e., ss. 119-120; Şeyhzâde, a.g.e., s. 76; Kâfiyecî, a.g.e., ss. 178-179.

2.2.5.4. Zarflar Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*'ın eserinin ikinci bölümünde harf-i cerlerin taalluku, sıfat, hâl, haber ve sıla cümlesi konumunda gelebilmeleri ve bir faili ref' edebilmelerine ilişkin kaideleri teker teker sıralamış ve onları farklı örneklerle açıklamıştır. Bunun devamında "Tenbih" başlığıyla bir bölüm açarak şunu söylemektedir: "Harf-i cerler ile ilgili tüm kaideler zarflar için de geçerlidir"¹¹⁶. Zarfların da harf-i cerler gibi bir fiil ya da fiil manasındakine taalluk etmesini ve onların sıfat, hal, haber ya da sıla cümlesi olabilmesini örneklerle açıklayan İbn Hişâm, bu bağlamda dört ayeti şâhid olarak getirmiştir.

Zarfların taallukuna dair, İbn Hişâm Yusuf suresinden iki istişhâdda bulunuyor¹¹⁷. Bunların ilki zaman zarfına ikincisi ise mekân zarfına örneklik teşkil etmektedir. Diğer taraftan da ilk ayet, hakiki zarf için, ikinci ayet de hakiki zarf yerine geçen müphem kelime için örneklik teşkil etmektedir.

İstişhâd edilen ayetlerin ilki Yusuf suresi 16. ayetidir: (وَجَاءُوا آبَاءَهُمْ عِشَاءَ يَبْكُونَ). "Ve babalarına akşam üstü ağlar vaziyette geldiler" şeklinde tercüme edebileceğimiz bu ayette (عِشَاءَ) kelimesi hakiki zaman zarfı olup, (جاء) fiiline taalluk etmiştir.

İstişhâd edilen ikinci ayet ise Yusuf suresi 9. ayetinin başındaki şu ifadedir: (اقْتُلُوا) (يُؤْسَفُ أَوْ أُطْرِحُوهُ أَرْضًا). "Yûsuf'u öldürün veya onu bir yere atın" manasındaki bu cümlede (أَرْضًا) kelimesi, -İbn Hişâm'ın istişhâd veçhine göre- müphem nekira bir kelimedir ve bundan dolayı zarflar gibi nasb olmuş, (أطرحوا) fiiline taalluk etmiştir.

Yusuf 9. ayetteki (أَرْضًا) kelimesinin i'râbı müfessirler ve i'râbu'l-Kur'ân sahipleri arasında ihtilaflıdır. Müfessir Zemahşerî ile i'râbu'l-Kur'ân sahiplerinden Ebu'l-Bekâ el-Ukberî, zarf gibi amel eden hakiki zarf yerine geçen müphem nekira olduğunu ifade etmiş¹¹⁸, İbn Atıyye ve Ebû Hayyân bu görüşe karşı çıkıp farklı görüşler beyan etmişlerdir.

¹¹⁶ İbn Hişâm, a.g.e, s. 62.

¹¹⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 62.

¹¹⁸ Zemahşerî, a.g.e., II, 447; el-Ukberî, a.g.e., II, 723.

Bu görüşlerden birine göre (أَرْضًا) kelimesini (أَطْرَحُوا) fiilinin ikinci mefûlü addedilmiştir ancak (طَرَحَ) fiili iki mefûle geçişliliği olan fiillerden değildir¹¹⁹.

İbn Hişâm'ın bu ayeti zarfın taallukunda şâhid olarak getirmesinden anlıyoruz ki, kendisini (أَرْضًا) kelimesini, zarf yerine geçen müphem kelime olup zarf gibi nasb edildiğini söyleyen alimler arasındadır. Bu da İbn Hişâm'ın yaptığı istişhâdla, nahiv tartışmalarındaki tarafını belli etmesine bir örnektir.

Zarfın hükümleriyle alakalı istişhâd edilen diğer ayetlere gelecek olursak, İbn Hişâm Enfâl suresi 42. ayeti zarfın haber olarak gelmesinde şâhid olarak zikretmiştir¹²⁰. Ayetin metni şu şekilde olup: (إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى وَالرَّكْبُ أَسْفَلَ مِنْكُمْ) manası şöyledir: “Hani siz vadinin (Medine'ye) yakın tarafında; onlar uzak tarafında, kervansa sizin aşağıınızdaydı”. Bu ayette (أَسْفَلَ) kelimesi zarf olarak mansubdur ve onun içinde bulunduğu şibih cümle mübtedanın (الرَّكْبُ) haberi olup ref‘ mahallindedir. Zarf olarak gelen (أَسْفَلَ) kelimesi mahzûf bir fiile ya da fiil manasındakine taalluk etmiştir¹²¹. Bir diğer bakış açısına göre, (أَسْفَلَ) kelimesi ism-i tafdildir ve hazfedilen zarf konumundaki (مَكَانًا) kelimesinin sıfatı olarak gelmiştir. Ancak asıl zarf hazfedilinde onun yerini alarak zarf konumuna geçmiştir. Bu görüşe göre cümlenin takdiri şu şekildedir: (الرَّكْبُ ثَابِتٌ مَكَانًا اسْفَلَ مِنْكُمْ)¹²².

Bu bölümde istişhâd edilen son ayet ise Enbiya suresi 19. ayetinin şu bölümüdür: (وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ). “Ve O’nun huzurundakiler ona ibadetten kibirlenmezler (çekinmezler)” manasındaki bu cümleyi İbn Hişâm, zarfın sıla cümlesi olarak gelmesinde

¹¹⁹ Meselenin ayrıntıları, tarafların delilleri ve bunların değerlendirmeleri için bakınız: Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VI, 443-445.

¹²⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 62.

¹²¹ Derviş, *a.g.e.*, IV, 7.

¹²² Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 182.

şâhid olarak zikretmiştir¹²³. Zira ayette geçen (عنده) ifadesi zarftır ve mahzuf (استقر) fiiline taalluk etmiştir. Mûteallakı ile birlikte bu ifade bir cümle meydana getirmiş ve (من) ismi mevsulünün sıra cümlesi olmuştur.

2.2.6. İ'râb Yapanın İhtiyaç Duyduğu Kelimeler Hakkında İstişhâd Edilen Ayetler

Giriş bölümünde kısaca değindiğimiz üzere nahiv bilimi, ilk kuruluş ve gelişim süreci itibariyle, Arap dilinin cümle yapısını inceleyip, özellikle de Kur'ân-ı Kerîm'deki ayetlerin okunması ya da anlaşılmasında vaki olan hataları düzeltme amacıyla, ihtiyaca binaen teşekkül etmiş bir bilim dalıdır. Sonraki dönemlerde gelişip profesyonel bir disiplin halini alsa da Arap dilinde, gerek ana dili Arapça olanlar tarafından gerekse sonradan Arapçayı öğrenen kimseler tarafından yapılan hataları giderme vazifesi hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir.

İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* kitabının üçüncü bölümünü i'râbına ihtiyaç duyulan kelimelere hasretmesi de bu vazife kapsamında değerlendirilebilir. Nitekim söz konusu kelimeler, Arap dilinde sıkça geçmesine karşın, anadili Arapça olanların ya da sonradan öğrenen kimselerin hata yaptıkları ve i'râbı hususunda tereddüt yaşadıkları, sıklıkla hataya düştükleri kelimelerdendir. Bir kısmı harf, bir kısmı ise isimlerden oluşan bu kelimeler, başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere Arap dilinin klasik eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimeler gerek Arapça'yla yeni eserler kaleme alanların, gerekse klasik eserleri okumak isteyen öğrenci ya da araştırmacıların bilmesi gereken, okurken ya da yazarken bilmeyip hata ettiğinde kötü karşılanacağı, mana itibariyle de kritik ifadelerdir.

İbn Hişâm'ın bu başlık altında ele aldığı kelimeler tüme varım (istikrâ) yöntemi ile tespit edilmiş olup 20 adettir. Kelimelerin şekil, mana ve kullanım itibariyle gelebileceği farklı vecihleri üzerinde bir tasnif yapmış ve sekize ayırmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de de sıkça kullanılan bu kelimeleri açıklarken İbn Hişâm ayetlerle bol miktarda istişhâdda bulunmuştur. İbn Hişâm'ın bu hususta ayetlerle istişhâda verdiği önemi niceliksel bir oranla ifade etmek gerekirse, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* kitabında istişhâd edilen

¹²³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 62.

ayetlerin yaklaşık üçte ikisi bu bölümde zikredilmiştir. Zira toplamda 142 yerde ayetle istiṣhâd yapılmış olup, 89 tanesi bu başlıkta geçmektedir.

Şimdi İbn Hişâm'ın i'râbına ihtiyaç duyulan kelimeleri ele alırken, istiṣhâd ettiği ayetleri kendi tasnifine göre inceleyeceğiz:

2.2.6.1. Tek vecih üzere olan kelimeler

İbn Hişâm'ın i'râb yapanın ihtiyaç duyduğu kelimeleri, bu kelimelerin şekil, mana ve kullanım itibariyle gelebileceği farklı vecihlere göre tasnif ettiğini ifade etmiştik. İlk grupta tek vecih üzere olan kelimeleri inceleyen İbn Hişâm, bu grupta 4 kelimeyi ele almaktadır: (فَطُ), (عَوْضُ), (أَجَلُ) ve (بَلَى). Bunlardan sadece (بَلَى) harfini incelerken Kur'ân-ı Kerîm'den istiṣhâdda bulunulmuştur.

(بَلَى) harfi, olumsuz (menfî) ifadenin olumluya çevrilmesi için kullanılan harftir¹²⁴. Olumsuz ifade bazen soru edatlarıyla birlikte gelir, bazen de tek başına. İbn Hişâm'ın burada istiṣhâd ettiği ayetler bu iki farklı kullanımı da kapsamaktadır¹²⁵. İstiṣhâd edilen ayetlerin ilki, Teğâbun suresi 7. ayetin başındaki şu ifadedir: (رَعِمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ لَكَ يُبْعَثُونَ قُلْ بَلَى) (وَرَبِّي لَشَاعِرٌ). “İnkâr edenler, kesinlikle, öldükten sonra diriltilmeyeceklerini iddia ettiler. De ki: “Hiç de öyle değil, Rabbime and olsun, mutlaka diriltileceksiniz” manasındaki bu ayette (لَنْ) olumsuzluk edatından sonra, (بَلَى) harfi gelmiş ve onun ifade ettiği olumsuz manayı ortadan kaldırmıştır. Bu örnek (بَلَى) nın soru edatı olmadan gelen olumsuz ifadeyi olumluya çevirmesi için verilen örnektir. Bunun akabinde İbn Hişâm'ın şâhid olarak zikrettiği ayet ise, olumsuzlukla sorunun birlikte bulunduğu cümlede (بَلَى) nın kullanımına ilişkindir. Nitekim A'raf suresi 172. ayette geçen (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى) ifadesi şâhid olarak zikredilmiş ve burada (أَلَسْتُ) soru edatı ile olumsuzluk ifade eden (لَسْتُ) birlikte kullanılmıştır. “Ben sizin rabbiniz değil miyim” manasındaki olumsuz soruya, (بَلَى) ile cevap verilmiş ve mana “bilakis rabbimizsin” haline dönüştürülmüştür.

¹²⁴ Sîbeveyh, *a.g.e.*, IV, 234; Zemahşerî, Mahmud b. Ömer Carullah, *el-Mufasssal fî san'ati'l-İ'râb*, thk. Ali Mulhim, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, 1993, s. 415.

¹²⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 66.

2.2.6.2. İki vecih üzere olan kelime (إِذَا)

İbn Hişâm iki vecih üzere olan kelimelerden sadece (إِذَا) kelimesini ele alıyor. İki vecih üzere gelmesi ise bazen zarf olarak kullanılması, bazen de şaşkınlık ifadesi için kullanılan “müfâcee harfi” olarak kullanılmasıdır. Nahiv uzmanlarının çoğuna göre (إِذَا) zarf olarak geldiğinde gelecek zamanı ifade eder ve şart manasını içerir. İ’râb açısından da kendisinden sonraki cümleye izafe olunarak onu cer eder¹²⁶.

Bu kelimenin izahında İbn Hişâm iki ayetle istişhâdda bulunuyor¹²⁷. Bunlardan ilkinde (إِذَا) müfâcee harfi olarak kullanılıyor. İkincisinde ise (إِذَا) nın iki veçhi de aynı ayette bulunuyor. Bunlardan ilki A’raf suresi 108. ayetidir: (وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ). “Elini çıkardı. Bir de ne görsünler o, bakanlar için, bembeyaz olmuş” manasındaki bu ayette, (فَإِذَا) kelimesi (Bir de ne görsünler) şeklinde tercüme ettiğimiz şaşkınlık ifadesini katan harftir.

İki veçhi de toplayan örnek ise Rum suresi 25. ayetin şu kısmıdır: (ثُمَّ إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِّنَ الْأَرْضِ إِذَا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ). “Sonra sizi yerden (kalkmaya) bir çağırdı mı, bir de bakarsınız ki (dirilmiş olarak) çıkıyorsunuz” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu ifadede geçen ilk (إِذَا) gelecek zamanı ifade eden zarftır, kendisinden sonra gelen (إِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً) cümlesi kendisine izafe edilmiş olup cer mahallindedir. İkinci olarak zikredilen (إِذَا) ise müfâcee harfi olarak gelmiştir¹²⁸.

2.2.6.3. Üç vecih üzere olan kelimeler

Üç farklı kullanıma sahip olan kelimeler bölümünde İbn Hişâm yedi tane kelimeyi sıralıyor. Bunlar: (إِذَا), (لَمَّا), (نَعَمْ), (إِذَا), (حَتَّى), (كَلَّا) ve (لَا). Bu yedi edatın farklı kullanım ve

¹²⁶ el-Muradî, el-Hüseyn b. Kasım, *el-Cene'l-dâni fi huru'fi'l-meânî*, thk. Fahreddin Kabave - Muhammed Nedin Fadıl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, ss. 367-368.

¹²⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 67-68.

¹²⁸ Derviş, *a.g.e.*, VII, 492.

manalarını incelerken ayetlerle istiṣhâdda bulunan İbn Hişâm, sadece (نعم) kelimesinin açıklamasında ayetle istiṣhâdda bulunmamıştır. Şimdi İbn Hişâm’ın kitabındaki tertibi esas alarak bu kelimeler ve farklı kullanımlarına dair istiṣhâd edilen ayetleri ele alacağız:

(نعم) :

İbn Hişâm *el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb* eserinde, (نعم) kelimesinin zaman zarfı, müfâcee harfî ve ta’lîl harfî¹²⁹ olarak üç farklı mana ve kullanımda geldiğini ifade etmektedir¹³⁰.

Zaman Zarfı Olan (نعم):

el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb kitabının tanıtımı bölümünde ifade ettiğimiz üzere İbn Hişâm bu eseri *Muğni’l-lebîb* isimli eserinden ihtisar etmiştir. (نعم) kelimesi de bu ihtisardan nasibini alan bölümlerdendir. Zira (نعم) kelimesini *Muğni’l-lebîb*’de dört vecih üzere inceleyen İbn Hişâm *el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*’da bunu üçe indirmiştir.

Muğni’l-lebîb’de (نعم) kelimesinin geçmiş zamana has zaman zarfı olduğunu ilk vecihinde ifade eden İbn Hişâm, ikinci vecihte ise onun gelecek zaman zarfı olarak da kullanılabileceğini ifade etmiştir¹³¹.

el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb’da ise sadece geçmiş zamana has olduğunu ifade eden İbn Hişâm, (نعم) kelimesinin gelecek zaman zarfı olarak gelmesinde nahiv uzmanları arasında tartışma olduğundan, onu bağımsız bir vecihle zikretmek yerine, “bu şekilde de kullanılır” diyerek ve bir ayet istiṣhâdıyla kendi görüşüne işarette bulunarak meseleyi kapatmıştır.

Bu genel çerçevenin akabinde, (نعم) kelimesinin kullanımı bağlamında istiṣhâd edilen ayetlere gelecek olursak, ilk ayet Enfal suresi 26. ayetinin başındaki şu ifadedir:

¹²⁹ Gerekçelendirme, sebep bildirme manasındaki harf.

¹³⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 69.

¹³¹ İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Muğni’l-lebîb ân kütübi’l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübarek – Muhammed Ali Hamdullah, Dâru’l-Fikr, Dımaşk, 1985, s. 113.

(وَاذْكُرُوا) emir fiilidir, (إِذْ) fiilin mefûl bihi ya da zarfıdır ve nasb mahallindedir. (أَنْتُمْ قَلِيلٌ) isim cümlesi olup, cer mahallindedir, zira (إِذْ) e izafe edilmiştir¹³².

İstişhâd edilen ikinci ayet, A'raf suresi 86. ayetinin şu bölümüdür: (وَاذْكُرُوا إِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا). Önceki ayete yakın manadaki bu ayette de (إِذْ) fiil cümlesine izafe olunmuştur ve (كُنْتُمْ قَلِيلًا) ifadesi cer mahallindedir.

Birbirine çok benzeyen iki ifadeyle istişhâdda bulunan İbn Hişâm, bununla (إِذْ) kelimesinin geçmiş zaman zarfı olarak kullanıldığında hem isim hem fiil cümlesiyle birlikte olabileceğini göstermek istemiştir.

Bu iki ayetin akabinde, (إِذْ) kelimesi için “gelecek zaman için de kullanılabilir” diyen İbn Hişâm, Ğafir suresi 70 ve 71. ayetle istişhâdda bulunmuştur. (الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رَسُولَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ). “Kitabı ve peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri yalanlayanlar, boyunlarında demir halkalar ve (ayaklarında) zincirler olduğu halde sürüklenecekleri (gün) artık bilecekler”

Bu kullanıma dair vaki olan tartışmaya kısaca değinmek gerekirse, bazı nahivciler (إِذْ) den sonra muzâri‘ bir fiil gelirse, onu mâzîye hamletmişlerdir. Ancak bu ayette (يَعْلَمُونَ) fiili hem mana hem de yapı itibarıyla gelecek ifade eder, zira başında (سَوْفَ) bulunmaktadır. (سَوْفَ) onun mâzîye hamledilmesini engellemektedir. Bundan İbn Hişâm bu ayette geçen (إِذْ) kelimesinin (إِذَا) manasında geldiğini ifade etmiştir¹³³. İbn Hişâm yaptığı bu istişhâdla bu tartışmadaki görüşüne işarette bulunmuştur. İbn Mâlik’in de içinde bulunduğu nahiv uzmanlarının çoğunluğu, bu hususta İbn Hişâm ile aynı görüştedir¹³⁴.

¹³² Kâfiyecî, *a.g.e.*, ss. 197-198; Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 89.

¹³³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb ân Kütübi'l-Eârîb*, s. 113.

¹³⁴ el-Muradî, *a.g.e.*, s. 188.

Diğer taraftan, (إِذَا) kelimesinin (إِذَا) manasında kullanılmasının uygun olmayacağını, ifade eden müfessirler de bulunmaktadır. Bu görüşe göre, geçmiş zaman için kullanılan (إِذَا) kelimesinin gelecek manasındaki fiillerle kullanılmasında bir beis yoktur. Zira Allah Teâlâ katında gelecekteki olaylar da geçmiş zamandaki olaylar gibi vaki olması kesindir ve bunlar geçmiş zaman için has olan zarflarla kullanılabilir¹³⁵.

Ta'lîl Harfi Olan (إِذَا):

İbn Hişâm'ın (إِذَا) kelimesinin farklı vecihlerine dair bilgi verirken istişhâd ettiği diğer ayet, onun ta'lîl harfi olarak gelmesine ilişkindir. Ta'lîl harfi gerekçelendirme ifade eden harf olup, İbn Hişâm bunun hakkında Zuhruf suresi 39. ayet ile istişhâdda bulunmuştur: (وَلَنْ يَنْفَعَكُمْ الْيَوْمَ إِذْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ)¹³⁶. “(Bu temenniniz) bugün size asla fayda vermez. Çünkü zulmettiniz. Hepiniz azapta ortaksınız” manasındaki bu ayette geçen (إِذَا) kelimesi, öncesindeki hükmün gerekçesini ifade etmek üzere getirilmiştir ve cümledeki “çünkü” manasını katmaktadır. (إِذَا ظَلَمْتُمْ) ifadesinin i'râbına da mefûl leh denilmiştir¹³⁷.

(لَمَّا) :

Üç vecih üzere gelen kelimelerden bir diğeri (لَمَّا) dır. Bu kelime,

- 1- Bir şeyin varlığının başka şeyin varlığına bağlı olduğunu ifade eden, hem (حِينَ) ve (إِذَا) gibi zaman zarfı hem de şart manası içeren harf;
- 2- Muzâri‘ fiili cezm eden harf
- 3- İstisna harfi şeklinde üç şekilde gelebilir.

İbn Hişâm bu farklı kullanımlardan, ikinci ve üçüncüsünü açıklarken ayetle istişhâdı tercih etmiştir.

¹³⁵ Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 178.

¹³⁶ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*, s. 70.

¹³⁷ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 201.

Muzâri‘ fîli cezm eden harf olan (لَمَّا):

İbn Hişâm Sâd suresi 8. ayetinin son kısmındaki şu ifadeyi, cezm eden harf olarak kullanılmasında örnek getirmiştir: (بَلْ لَمَّا يَدُوُّوا عَذَابٍ). (لَمَّا) cezm eden harf şeklinde kullanıldığında, muzâri‘ fiile mahsustur, onun manasını olumsuzlar. Ancak bu olumsuzlama söylenilen vakitle ilişkili olup, gelecekte olması beklenen için kullanılır¹³⁸. Yukarıda zikri geçen ayette, (لَمَّا) harfî (يَدُوُّوا) fiilinin sonunda bulunması gereken (ن) harfini düşürerek, onu cezm yapmıştır. Mana itibariyle de “Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar” mealindeki ayette, olumsuzlamanın gelecekte olması beklenen ancak sözün söylendiği vakitte gerçekleşmediğini ifade eder.

İstisna harfî olan (لَمَّا):

Üçüncü kullanımında (لَمَّا) istisna harfî olarak gelmiştir. Bu veçhi de bir ayetle açıklayan İbn Hişâm, “Cevherî’nin bunu inkar etmesine bakılmaz” diyerek, bu kullanıma karşı çıkanlara karşı kendi fikrini beyan etmiştir. Hicrî 393 vefatlı ve Arap dilindeki önemli sözlüklerden biri olan “es-Sıhah”ın yazarı olan Cevherî, (لَمَّا) nın istisna harfî olarak kullanılmasının Arap dilinde bilinmeyen bir şey olduğunu iddia etmiştir¹³⁹.

Ne var ki Halil b. Ahmed ve Sîbeveyh başta olmak üzere, birçok Arap dili uzmanı, Cevherî’nin iddiasının aksini söylemiştir¹⁴⁰. Kaldı ki bu isimler, Cevherî’den önce yaşamışlardır. Önceden gelenlerin ispatı var iken, sonradan gelenlerin yok sayması delil olarak kabul görmez¹⁴¹.

İbn Hişâm bu meseleyi *Muğni’l-lebîb*’de ayrıntılı olarak incelese de *el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*’da tek bir ayetle istişhâdı yeterli görüyor. O ayet, Târik suresi 4. ayet olup,

¹³⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 71.

¹³⁹ Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Fârâbî, *es-Sıhah tâcu’l-luğa ve sıhahu’l-Arabiyye*, thk. Ahmed Attar, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1987, V, 2033.

¹⁴⁰ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 139.

¹⁴¹ el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 135.

diğer nahiv eserlerinde de Cevherî'nin sözüne karşı çıkılırken yine bu ayetin şâhid olarak zikredildiğini görmekteyiz¹⁴².

Sözü edilen ayetin metni (إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ) olup, “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın” manasındadır. Bu ayette (لَمَّا) olumsuzlama (nefy) edatı olarak gelmiş, (لَمَّا) da istisna harfi olarak onun manasını iptal etmiştir. Önce olumsuzlama sonra da onun istisna ile iptali sonucunda “hasr” üslubu ortaya çıkmıştır.

(إِي):

Üç farklı kullanıma sahip olan kelimeler bölümünde (لَمَّا) dan sonra (نَعَمْ) gelmektedir. Ancak İbn Hişâm bunun için ayetle istişhâdda bulunmamıştır. Akabinde gelen (إِي) harfinde ayetle istişhâdı bulunmaktadır. Ancak şu var ki, İbn Hişâm (نَعَمْ) harfinin üç farklı kullanımını açıkladıktan sonra, “(إِي) harfinin kullanımı da (نَعَمْ) gibidir” diyerek, ikisini birlikte izah etmiştir¹⁴³.

Buna göre hem (نَعَمْ) hem de (إِي) harfi,

- 1- Haber cümlesinden sonra geldiğinde “Tasdik harfi”,
- 2- Sorudan sonra gelirse “İ’lam (duyurma) harfi”,
- 3- Talepten¹⁴⁴ sonra gelirse “Vaad harfi” olur.

(نَعَمْ) ve (إِي) harfinin kullanım vecihleri aynı olmakla beraber, (إِي) harfinde farklı bir hususiyet bulunmaktadır. (إِي) harfi kasemle birlikte kullanılmalıdır. İbn Hişâm’ın da burada zikrettiği ayet bu hususiyete uygun düşmektedir. Zira, Yunus suresi 53. ayetiyle istişhâdda bulunulmuştur: (وَيَسْتَنْبِئُونَكَ أَحَقُّ هُوَ فُلًا إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ). “O (azap) gerçek midir?” diye senden haber almak istiyorlar. De ki: "Evet, Rabbime andolsun ki o elbette

¹⁴² Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hem ‘u’l-hevâmi’ fî şerhi Cem ‘i’l-cevâmi’*, thk. Abdulhamid Hindâvî, el-Mektebetu’t-Tevfikiyye, Kahire, ts., II, 291.

¹⁴³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 71-72.

¹⁴⁴ “talep”ten kasıt, bir şeyin emri ya da yasaklaması şeklinde gelebilir. Bakınız: Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 96.

gerçektir. Siz (bu konuda Allah'ı) âciz kılacak değilsiniz” manasındaki bu ayette, (إِي) harfi, (أَحَقُّ هُوَ) şeklindeki sorudan sonra gelerek, “İ’lam (duyurma) harfi” veçhiyle kullanılmıştır ve ayetin mealindeki “evet” manasını katmıştır.

(حَتَّى) :

Üç farklı kullanıma sahip olan kelimeler arasında, en çok dikkat çeken kelime (حَتَّى) dır. Zira hakkında çokça ihtilaf edilen bu kelime, sahip olduğu mana çeşitliliği itibariyle i‘râbına ihtiyaç duyulan kelimeler arasında yerini almaktadır.

(حَتَّى) kelimesi:

- 1- Cer harfi,
- 2- Atıf harfi,
- 3- Başlangıç harfi olarak gelebilmektedir.

Üç kullanımında da farklı hususiyetleri vardır ve çeşitli manalar ifade edebilir. İbn Hişâm, (حَتَّى) kelimesinin cer harfi ve başlangıç harfi veçhelerinde ayetlerle istişhâdda bulunmuştur.

Harf-i Cer olan (حَتَّى)

İlk olarak harf-i cer olarak gelmesini ele alacak olursak, bilindiği üzere harf-i cerler isimlere hasır. (حَتَّى) kelimesi ise sarîh isimlere gelebildiği gibi, (أَنْ) edatının takdir edilmesiyle sarîh isme tevil edilebilen muzâri‘ fiilin başına gelebilir.

Sarîh ismin başına geldiği takdirde (إِلَى) harf-i ceri gibi “bir hedefe ulaşma” manası ifade eden (حَتَّى) kelimesi için İbn Hişâm iki ayetle istişhâdda bulunmaktadır¹⁴⁵. Bunlar Kadir suresi 5. ayet: (سَلَامٌ هِيَ حَتَّى مَطْلَعِ الْفَجْرِ)¹⁴⁶ ile Yusuf suresi 35. ayetidir: (ثُمَّ بَدَأَ هُؤْلَمٌ مِنْ بَعْدِ مَا)

¹⁴⁵ İbn Hişâm, a.g.e., s. 72.

¹⁴⁶ “O (gece), tan yerinin ağarmasına kadar bir esenliktir”.

¹⁴⁷ (رَأَوْا الْآيَاتِ لَيْسَ جُنَّتْ حَتَّى حِينٍ) Bu ayetlerde (مَطْلَع) kelimesi ile (حِينٍ) kelimesi sarîh isim olup, (حَتَّى) ile mecrur olmuşlardır. (حَتَّى) nın bir hedefe ulaşma manasını ifade etmesi, ilk ayette “tan yerinin ağırmasına kadar” ifadesiye; ikinci ayette de “bir zamana kadar” ifadesiyle görülmektedir.

(حَتَّى) kelimesi sarîh isme tevil edilebilen muzâri‘ fiilin başında olduğunda ise hem (إِلَى) hem de (كَيْ) manasını ifade eder. Hatta bazı durumlarda ikisini birden ifade etmesi mümkündür. Burada İbn Hişâm’ın ilk istişhâd ettiği ayet, (حَتَّى) kelimesinin (إِلَى) manasını ifade etmesine örnektir. İstişhâdda bulunulan Taha suresi 91. ayetin metni şu şekildedir: (قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى) “Onlar demişlerdir ki: "- Musâ bize dönüp gelinceye kadar, biz ona (buzağıya) tapınmaktan asla ayrılmayız."” şeklinde mealini verebileceğimiz ayetin açıklamasında İbn Hişâm, (حتى أن يرجع) ve (إلى زمان رجوعه) ifadeleriyle (إِلَى) manasında olduğunu göstermeye çalışmıştır.

(حَتَّى) kelimesinin hem (إِلَى) hem de (كَيْ) manasını ifadebilmesine ise Hucurat suresi 9. ayetinin şu kısmı (فَقَاتِلُوا آلَ تَبْعِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ) ¹⁴⁸ şâhid olarak getirilmiştir. İbn Hişâm bu ayette geçen (حَتَّى) için iki mananın da muhtemel olduğunu belirtmişse de müfessirlerin kahir ekseriyeti ikinci manayı tercih etmemişlerdir. Müfessirlerin kahir ekseriyeti burada sadece hedefe ulaşma (gaye) manasını zikretmişler, gerekçelendirme (ta’lil) manasını zikredenler istisnâî kalmıştır¹⁴⁹. Müfessirler arasında durumun bu şekilde olması, ayetin siyakının ikinci mana için çok uygun olmamasından dolayıdır¹⁵⁰.

Başlangıç harfi olarak kullanılan (حَتَّى)

¹⁴⁷ “Sonra, bütün o delilleri görmelerinin ardından mutlaka onu bir zamana kadar zindana atmaları (reyi) onlara zâhir oldu”

¹⁴⁸ “Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın”

¹⁴⁹ Hindistanlı alim müfessir Sıddık Hasan Han bu istisnâî taifedendir ancak o da bunu tercih ettiği görüş olarak değil, ikincil derecede zikretmiştir. Bkz: Han, Sıddık Hasan, *Fethu’l-beyân fî makâsidi’l-Kur’ân*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 1992, XIII, 140.

¹⁵⁰ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 214.

İbn Hişâm'ın ayetle istişhâdda bulunduğu (حَتَّى) kelimesinin üçüncü kullanım şekline gelecek olursak; başlangıç harfî olarak gelen (حَتَّى) bu kullanımda, öncesiyle gramatik ilişkisi olmayan cümlelerin başında bulunur¹⁵¹. İ'râbdan mahalli olan cümleler meselesini incelerken, başlangıç cümlesi hakkında bilgi vermiştik. İşte bu kullanımda (حَتَّى) kelimesi başlangıç cümlelerinin başında bulunur. Başlangıç cümleleri isim cümlesi de olabilir fiil cümlesi de... Ve başlangıç cümlesi olarak gelen fiil cümleleri hem mâzî fiili ile başlayabilir hem de muzâri' fiil ile başlayabilir. İbn Hişâm da bu kullanım veçhesi için iki ayetle istişhâdda bulunmuştur. Ve bu iki ayetle hem mâzî ile başlayan başlangıç cümlesindeki (حَتَّى) kelimesinin kullanımı hem de muzâri' ile başlayan başlangıç cümlesinin kullanımını okuyucuya göstermiştir.

İstişhâd edilen ayetlerin ilki A'raf suresi 95. ayetidir: (ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتَّى عَفَوْا) “Sonra kötülüğün (sıkıntı ve darlığın) yerine iyiliği (bolluk ve genişliği) getirdik. Nihayet çoğaldılar ve (nankörlük edip): "Atalarımız da darlığa uğramış ve bolluğa kavuşmuşlardı" dediler. Biz de farkında değillerken onları ansızın yakaladık” şeklinde tercüme edilebilecek bu ayette, (حَتَّى عَفَوْا) ifadesinde (عَفَوْا) mâzî fiildir ve failiyle birlikte bir fiil cümlesi oluşturmaktadır. Bu fiil cümlesinin öncesiyle gramatik bir ilişkisi olmamasından dolayı burada (حَتَّى) başlangıç harfidir. Ayet mealinde geçen “Nihayet çoğaldılar” ifadesi (حَتَّى) nın başlangıç harfî olarak kattığı anlamdır. (حَتَّى) bu kullanımda “nihayet, sonunda, tâ ki” şeklinde tercüme edilebilir.

Muzâri' fiilin öncesinde başlangıç harfî olarak gelen (حَتَّى) için Kur'ân-ı Kerîm'den getirilen şâhid ise Bakara suresi 214. ayetidir: (وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصْرُ اللَّهِ أَلَا (إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ)).

¹⁵¹ Şeyhzâde, a.g.e., s. 102.

Ayetin istiṣhâd edilen yönü itibariyle analizine geçmeden önce şunu belirtmek yerinde olacaktır: (حَتَّى) kelimesinden sonra fiilin nasb edilmesi için, o fiilin olumlu olması ve gelecek zaman ifade etmesi gerekmektedir. Şimdiki zaman ifade eden muzâri‘ fiil (حَتَّى) dan sonra gelirse, o fiil merfû’ olur¹⁵².

Zikri geçen ayette ise (حَتَّى) dan sonra gelen (يَقُولُ) fiili, öncesinde anlatılana göre gelecek ifade eder ancak sözün söylendiği vakte göre gelecek ifade etmesi söz konusu değildir, zira olmuş bitmiş bir durum anlatılmaktadır. Bu ikilemden dolayı, bu fiilin hem nasb hem de ref‘ haliyle gelmesi caizdir¹⁵³.

Nitekim bu ayetin mütevatir kıraatlerinde iki vecih de bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, kıraat imamları bu ayeti hem mansub okumayla -ki bu çoğunluktur- hem de merfû’ okumayla aktarmışlardır. Merfû’ okuma sadece İmam Nâfi’ tarafından aktarılmıştır¹⁵⁴. Ve İbn Hişâm bu kıraat ile istiṣhâdda bulunmuştur.

İbn Hişâm’ın istiṣhâd veçhine göre ayete bakacak olursak, (رُزِلُوا حَتَّى يَقُولُوا) ifadesinde (يَقُولُوا) kelimesi muzâri‘ fiil olup faili (الرَّسُولُ) kelimesi ile birlikte bir fiil cümlesi kurmuştur. Ve bu cümle meşhur kıraatin aksine öncesiyle gramatik bağ kurmamıştır.

(كَلاَّ) :

Hakkında çokça ihtilaf olan (كَلاَّ) İbn Hişâm nezdinde üç vecih üzere gelen kelimelerdendir. Ona göre (كَلاَّ):

- 1- Red’ ve Zecr harfi,
- 2- Cevap harfi,
- 3- (لَا) manasında kullanılan harftir.

¹⁵² ez-Zîlî, Ebu’s-Senâ Ahmed b. Muhammed, *Hallu Meâkidi’l-Kavâid*, Mektebetu’s-Seydâ, Diyarbakır, 2010, s. 151; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, II, 382; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, II, 373.

¹⁵³ ez-Zîlî, *a.g.e.*, s. 151; Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁵⁴ İbnü’l-Cezerî, Şemseddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi’l-kıraâti’l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbağ, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut, ts., II, 227.

Her bir kullanımın açıklamasında ayetlerle istiṣhâdda bulunan İbn Hişâm, hem örnek getirme hem de delil gösterme açısından ayetlerden istifade etmiştir.

Red' ve Zecr harfî olan (كَلَّ)

Birinci kullanım şekline bakacak olursak, (كَلَّ) kelimesi “azarlayarak men etmek, alıkoymak” manasını ifade eden red' ve zecr harfî olarak gelebilir. Bu kullanımda öncesinde geçen cümlelerin manasının doğru olmadığını şiddetli bir şekilde ortaya koymaktadır¹⁵⁵.

Bu kullanımın örneğini Kur'ân-ı Kerîm'den getirmek isteyen İbn Hişâm, Fecr Suresi 16 ve 17. ayetlerini şâhid olarak getirmiştir¹⁵⁶. Öncelikle 16. ayette, “Amma her ne zaman da imtihan edip rızkını daraltırsa, o vakit da rabbim bana ihanet etti der” manasındaki şu ifadeler gelmiştir: (وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ). Bunun akabindeki ayette ise cümle (كَلَّ) ile başlamış ve önceki cümlelerin manasına şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu bağlamda (كَلَّ) nın “azarlayarak men etme, alıkoyma” manası, “bu sözü bırak” şeklinde yorumlanmıştır¹⁵⁷.

(كَلَّ) kelimesinin red' ve zecr harfî olarak gelmesi en yaygın kullanımı olup, ilk dönem nahiv uzmanları tarafından da bu mana ve kullanım şekli tespit edilmiştir. Dahası Halil b. Ahmed, Sîbeveyh, Basra ekolüne mensup diğer nahiv uzmanları ve Zemahşerî gibi isimler, (كَلَّ) kelimesinin sadece bu şekilde kullanıldığını ifade etmişlerdir¹⁵⁸.

Cevap harfî olan (كَلَّ)

¹⁵⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 249.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*, s. 74.

¹⁵⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 74. Ayrıca bakınız: Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 750.

¹⁵⁸ Sîbeveyh, *a.g.e.*, IV, 235; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 447; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 249.

(نعم) kelimesinin ikinci kullanımına bakacak olursak, (كَلَّا) yukarıda zikri geçen (عَيْ) gibi cevap ve tasdik harfi olarak gelebilmektedir. Bu kullanım için İbn Hişâm, Müddersir suresi 23. ayetini şâhid olarak zikretmiştir¹⁵⁹: (كَلَّا وَالْقَمَر).

İbn Hişâm ayetin içinde bulunduğu bağlamda, men ve alıkoyma (red' ve zecr) manasının uygun olmadığını, zira öncesindeki ifadenin karşı çıkılmayı gerektirecek bir mana içermediğini ifade etmiştir¹⁶⁰. Bu görüş ilk dönem nahiv uzmanlarından Ferrâ'ya da isnad edilmiştir¹⁶¹. Ne var ki bu mana müfessirler tarafından çok tercih edilmemiştir¹⁶².

(كَلَّا) manasında kullanılan (لَا)

Üçüncü kullanım biçiminde ise İbn Hişâm meselenin tartışmalı olmasından dolayı, öncelikle (كَلَّا) kelimesinin -ilk iki kullanım veçhesinin haricinde-, ya (حَقًّا) manasında ya da (لَا) manasında kullanıldığına dair görüşlerin olduğunu belirtmiştir. Ancak (لَا) manasında kullanımının daha doğru olduğunu ifade eden İbn Hişâm, bu görüşüne delil getirmede ayetle istişhâd kullanmıştır.

İlk olarak Alak suresi 19. ayetini zikreden İbn Hişâm, bu ayette geçen (كَلَّا) için, her iki mananın da söylendiğini belirtmiştir. Ayette geçen (كَلَّا لَا تُطَعُّهُ) ifadesindeki (كَلَّا), Kisâi'ye göre (حَقًّا) gibi kullanılır ve “doğrusu” manasındadır. Diğer taraftan Ebû Hatim es-Sicistânî ve Zeccâc bu ayette (لَا) gibi kullanılmış ve onun manasının burada daha uygun olacağını ifade etmişlerdir¹⁶³. (لَا) edatı -daha önce zikri geçen-, cümle başında bulunması gereken edatlardandır.

¹⁵⁹ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*, s. 74.

¹⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 251.

¹⁶¹ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 335; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 251.

¹⁶² Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁶³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 250-251.

Bunlardan hangisinin tercihe şayan olduğu hususunda ise İbn Hişâm, yine aynı surede geçen (كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيْطَعَى)¹⁶⁴ ayetiyle delil getirmiştir¹⁶⁵. Görüldüğü üzere bu ayette (كَلَّا) kelimesinin akabinde, kesralı hemzesiyle (إِنَّ) gelmiştir. (إِنَّ) nin kullanım özelliği itibariyle cümle başında bulunması gerekmektedir¹⁶⁶. Dolayısıyla buradaki (كَلَّا), cümle başında bulunması gereken (لَا) edatı gibidir.

(كَلَّا) kelimesinin üç kullanım şeklini ve onlar hakkındaki istişhâdları gördükten sonra şöyle bir yorum getirmek mümkündür: Gerek önceki dil uzmanlarının çoğunluk görüşüne uymaması, gerekse onun eserine şerh yazan bilim adamlarının kendisini eleştirmesini göz önüne aldığımızda, İbn Hişâm (كَلَّا) kelimesinin kullanımı hususunda kendine has bir sistem sunmuştur.

(لَا) :

Üç vecih üzere kullanılan kelimelerin sonuncusu, (لَا) harfidir. İbn Hişâm’a göre

- 1- Nefy harfi (olumsuzlama harfi),
- 2- Nehy harfi (yasaklama harfi),
- 3- Zaid (fazla) harf olarak gelebilmektedir.

İbn Hişâm bu vecihlerin her birini ayetlerle istişhâdda bulunarak açıklamıştır.

Nefy harfi olan (لَا)

Birinci kullanımında (لَا), cümlede ifade edilen mananın olumsuzlanması için kullanılan nefy harfi şeklinde gelir. İbn Hişâm bu kullanımda gelen (لَا) harfinin, nekira isimlerde çoğunlukla (لَا) gibi amel ettiğini ifade etmiştir. Diğer bir deyişle, (لَا) harfi ilk kullanım veçhesinde isim cümlesinin başına gelir ve o cümlenin mübtedasını kendisine isim yapıp nasb eder, haberini kendi haberine dönüştürür. Şunu da ifade etmek gerekir ki:

¹⁶⁴ Alak suresi, 6. ayet.

¹⁶⁵ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*, s. 74

¹⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan, *a.g.e.*, I, 649 – 651.

(لَا) harfinin, (لَا) gibi amel ettiğinde başına geldiği nekira ismin cinsini nefyeder, yani başına geldiği ismin ifade ettiği cinsin tüm fertlerini kapsayan bir olumsuzlama ifade eder.

Bu kullanım veçhesi için İbn Hişâm, Saffat suresi 35 ayette geçen ve İslâmî literatürde kelime-i tevhid olarak bilinen (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) ifadesini şâhid olarak zikretmiştir¹⁶⁷.

Burada (لَا) “tanrı” manasındaki (إِلَه) isminin kapsamındaki tüm fertlerin olmadığını, sadece Allah’ın tanrı olarak bulunduğunu ifade etmektedir. Dikkat edileceği üzere (إِلَه) kelimesi, (لَا) nın ismi olmuş ve nasb olarak gelmiştir.

Nehy harfî olan (لَا)

İkinci kullanımında ise (لَا), başına geldiği fiilin yapılmamasını talep etmek için kullanılan nehy harfidir. Muzâri‘ fiilin başına gelerek bu manayı ifade eden (لَا), başına geldiği muzâri‘ fiili cezm eder. Yasaklama bildiren bu muzâri‘ fiil, muhatap (ikinci şahıs) için de olabilir, gaip (üçüncü şahıs) için de... Nitekim İbn Hişâm’ın bu kullanıma şâhid olarak getirdiği iki ayet hem muhatap hem de gaip kişinin fiilinin nehydilmesine örnektir¹⁶⁸.

İstişâd edilen ayetlerin ilki Müddessir suresi 6. ayetidir. Bu ayet çalışmamızın önceki sayfalarında, marife ve nekira isimlerden sonra gelen cümlelerin i’râbı meselesinde de ele alınmış olup, metni şu şekildedir: (وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْبِرُ). “Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma” manasındaki bu ayette, (تَمْنُنْ) fiili başına gelen (لَا) tarafından cezm edilmiş olup, “başa kakma” manasındaki yasaklamayı da yine (لَا) ifade etmektedir.

İkinci olarak İsra suresi 33. ayetinin şu parçası şâhid olarak zikredilmiştir: (فَلَا يُسْرِفْ). “Öldürmede haddi aşmasın” manasındaki bu ayette, -öncekinin aksine-yasaklama muhatap için değil, gaip kimse içindir. (يُسْرِفْ) fiili üçüncü şahsın yaptığı işi anlatıyor iken,

¹⁶⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 75.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 75.

başına gelen (لَا) ile i'râb olarak cezm edilmiş, mana olarak da o işin gerçekleştirilmesinin talebi ifade edilmiştir.

Zaid (fazla) harf olarak gelen (لَا)

Üçüncü ve son kullanımında (لَا) zait harf olarak gelmektedir. Nahiv uzmanları kendisi zikredilmese de cümlelerin manası değişmeyeceği için bu ismi vermişlerdir. Bu kullanımda (لَا) olumsuzlama veya yasaklama gibi yeni bir mana ifade etmeden kullanılmaktadır. Bununla beraber, zait harflerin cümlelerin manasının takviyesi veya sözün güzelleştirilmesi için getirildiğini ifade etmek yerinde olacaktır¹⁶⁹.

İbn Hişâm'ın bu kullanım veçhesi için zikrettiği ayet Araf suresi 12. ayettir: (مَا مَنَعَكَ) (أَلَّا تَسْجُدَ). Bu ayette geçen (لَا) harfi, tekit için getirilen zait harftir. Zira ayette (لَا) zikredilmese de cümlelerin manası değişmeyecektir. İbn Hişâm bu görüşünü desteklemek için, Kur'ân-ı Kerîm'de bu ifadenin (لَا) harfi olmadan da kullanıldığını zikretmiştir¹⁷⁰. İbn Hişâm'ın bu ifadesinden Sad suresi 75. ayetine işaret ettiğini anlamaktayız. Çünkü o ayette bu ifade şu şekilde kullanılmıştır: (مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي).

2.2.6.4.Dört vecih üzere olan kelimeler

Dört vecih üzere gelen kelimeler kısmında İbn Hişâm dört kelime ele almaktadır. Bunlar: (لَوْلَا), (لَئِنْ), (لَنْ) ve (مَنْ). Şimdi her birinin farklı kullanım şekillerini göreceğiz ve İbn Hişâm'ın bunları açıklarken istişâd ettiği ayetleri ele alacağız.

(لَوْلَا) :

Dört vecih üzere gelen kelimelerin ilki (لَوْلَا) dır. Bu vecihler:

- 1- Şart edatı olması,
- 2- Arz ve Tahzîz edatı olması,

¹⁶⁹ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 231; Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 75.

- 3- Kınama (Tevbîh) edatı olması,
- 4- Soru edatı olmasıdır.

İbn Hişâm (لولا) nın kullanım vecihlerini açıklarken, ilk vecih hariç hepsinde ayetlerle istişâddan istifade etmiştir.

Arz ve Tahzîz edatı olan (لولا)

Arz ve Tahzîz edatı şeklinde kullanımı ele alacak olursak, öncelikle bu ifadelerin tanımı ile başlamamız gerekmektedir. Arz, nahiv ıstılahındaki karşılığıyla, bir şeyin yapılmasının yumuşak ve tatlı bir üslupla istenmesidir. Tahzîz ise bir şeyin yapılması ya da yerini getirilmesini rahatsız edici şekilde istemektir. İki edatta da talep manası olduğu için İbn Hişâm, ikisini tek vecih olarak zikretmiştir¹⁷¹.

İster arz edatı olsun ister tahzîz edatı, bu kullanımında (لولا) muzâri‘ fiile ya da muzâri‘ fiile tevil edilebilen bir ifadeye sahiptir. İbn Hişâm’ın da istişâd ettiği ayetlerin biri muzâri‘ fiil ile kullanımına, diğeri de muzâri‘ fiile tevili olan ifadeyle kullanımına örnektir¹⁷².

Ayetlerin ilki Neml suresi 46. Ayettir: (قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ) (اللَّهُ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ). Bu ayette (لولا) tahzîz edatı olarak gelmiş ve akabindeki (تَسْتَغْفِرُونَ) muzâri‘ fiili ile birlikte kullanılmıştır. İkisi birlikte, “bağışlanma dileseniz ya”, “Ne olur mağfiret dileseniz” gibi manalar ortaya çıkarmıştır.

İkinci ayette ise (لَوْلَا) nın arz edatı olarak gelip, muzâri‘ fiile tevili olan bir fiille kullanımına örnek getirilmiştir. Münafikun suresi 10. ayetinde geçen (فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى) (أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ) ifadesinde, (لَوْلَا) harfinin akabinde (أَخَّرْتَنِي) şeklinde mâzî bir fiil gelmiştir ancak muzâri‘ fiile hamledilebilir zira, fiilin manası geçmişe yönelik değil

¹⁷¹ Kâfiyecî, a.g.e., s. 235.

¹⁷² İbn Hişâm, a.g.e., s. 76.

istifham edatı olarak kabul edildiğinde mana, “ona bir melek indirilmeli değil mi idi ki, artık O'nunla beraber bir uyarıcı olsaydı” şeklinde olmaktadır. İstifham manasına göre tercümesini verdiğimiz şekilde ayeti yorumlayan müfessirler¹⁷⁷ bulunsa da İbn Hişâm bu görüşte değildir. Ona göre burada tahzîz olması daha uygundur¹⁷⁸. Bineanaleyh İbn Hişâm’a göre ayetin manası “Ona bir melek indirilseydi de bu onunla beraber bir uyarıcı olsaydı ya!” şeklinde olup, sert bir üslupla talep ifade etmektedir.

Nitekim Semîn el-Halebî de Furkan suresinin zikri geçen ayetinde istifhamın olmadığını söyler. Ayetin devamındaki (فَيَكُونُ) kelimesinin nasb olmasını tartışırken, istifham edatının (ف) harfinin sonrasına amel etmesinin uygun olmadığını belirtmiş, dolayısıyla buradaki (لَوْلَا) nın istifham değil, tahzîz edatı olduğu görüşünü savunmuştur¹⁷⁹.

Yukarıda zikri geçen dört vecih İbn Hişâm tarafından tercih edilen vecihlerdir. Bunun haricinde kendisi tercih etmese de varlığını zikretme ihtiyacı hissettiği bir diğer kullanımı daha vardır. O da Yunus suresi 98. ayette geçen (فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةً آمَنَتْ فَتَقَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا) ifadesi bağlamında iddia edilen, (لَوْلَا) nın (لَمْ) gibi nefy (olumsuzlama) edatı olmasıdır.

Bu ayette (لَوْلَا) nın (هَلَّا) manasında olmasının daha açık olduğunu ifade ederek, (لَمْ) manasını tercih etmeyen İbn Hişâm, bu görüşüne destek olarak ilk dönem Arap dili uzmanlarından Kisâî, Ferrâ, ve Ahfeş’in görüşlerinden deliller getirmektedir¹⁸⁰.

Diğer taraftan sahabeden Übey b. Ka’b ve Abdullah b. Mesud’a isnad olunan ve tefsir hükmündeki şâz kıraatleri de İbn Hişâm delil olarak zikretmektedir. Tefsir ve kıraat

¹⁷⁷ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000, XIX, 239 ; Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. İbn Abdumaksud, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., IV, 133.

¹⁷⁸ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁷⁹ Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, VIII, 458.

¹⁸⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s.77. Zikri geçen uzmanların yorumları için bakınız: Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccar, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, ts., I, 479-480.

alanındaki gayretleri ile meşhur olan bu iki sahabî de bu ayeti (فَهَلْ كَانَتْ قَرْيَةً آمَنَتْ فَتَنْفَعَهَا إِيمَانُهَا) şeklinde okumuşlardır¹⁸¹.

Bu meselede İbn Hişâm'ın tercih ettiği görüşe göre ayetin manası şu şekildedir: “Yûnus'un kavminden başka, (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı!”. İbn Hişâm'ın katılmadığı görüşe göre ise ayetin manası şöyle olmaktadır: “Yûnus'un kavminden başka, iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olmadı”.

(نُ) :

(ن) harfinin cezmlı hali ile (نُ) edatı da dört farklı kullanım veçhesine sahip kelimelerdendir. İbn Hişâm'a göre (نُ):

- 1- Şart edatı,
- 2- Nefy harfi (olumsuzlama harfi),
- 3- (نُ) nin hafifletilmiş hali,
- 4- Zaid harf şeklinde kullanılabilir.

İbn Hişâm (نُ) edatının ilk üç veçhi için ayetlerle istişhâdda bulunmuştur.

Şart edatı olan (نُ)

Birinci kullanım veçhesinde (نُ) iki fiili cezm eden şart edatlarındandır. Bu kullanıma İbn Hişâm'ın getirdiği şâhid Ali imran suresi 29. ayetteki şu ifadedir: (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُوا أَوْصِيَائِي) “De ki: İçinizdekini gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir” manasındaki bu ayette, (نُ) şart edatı olarak gelmiş ve önce şart fiili olan (تُحِبُّونَ) fiili ile ona atfedilen (تُتَّبِعُونِ) cezm etmiştir. Bu fiiller cem' müzekker için olduklarından sonlarında normalde bulunması gereken (ن) harfi düşürülmüştür. Diğer bir deyişle, aslı

¹⁸¹ Ebû Hayyân, a.g.e., VI, 107.

(تُبْدُونَ) ve (تُخْفُونَ) şeklinde olan ifadeler, başına gelen (إِنْ) edatı dolayısıyla (تُبْدُوا) ve (تُخْفُوا) şekline dönüşmüştür. Bunun akabinde, şartın cevabı konumunda gelen (يَعْلَم) fiili de cezm kılınmış ve normalde (يَعْلَمُ) şeklinde sonunda damme olması gerekirken, şartın cevabı olduğundan (يَعْلَمُ) şeklini almıştır.

Nefy harfî olan (نُ)

İkinci kullanımında (نُ), cümlede ifade edilen mananın olumsuzlanması için kullanılan nefy harfidir. Bu kullanıma İbn Hişâm Yunus suresi 68. ayetin şu bölümünü şâhid olarak zikretmiştir: (إِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِحَدَا). “Bu konuda elinizde hiçbir delil yoktur” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu ifadede (نُ) harfi, (مَا) gibi isim cümlesinin başına gelip cümlelerin manasını olumludan olumsuza çevirmiştir.

İlk iki kullanım veçhini bu şekilde izah eden İbn Hişâm, akabinde şart edatı ve nefy harfî olan (نُ)in bazen aynı cümlede birlikte kullanılabileceğine işaret etmiştir. Bunun örneği de Fatır suresi 41. ayetinin şu ifadesidir: (وَلَعِنَ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ). Bu ayette geçen ilk (نُ) şart edatı olarak gelmiş, ikincisi ise nefy harfidir. Ayetin manası da “eğer onlar zeval bulacak olsalar, ondan sonra onları hiçbir kimse tutamaz” şeklindedir.

(نُ) nin hafifletilmiş hali olan (نُ)

Üçüncü kullanım veçhesinde (نُ), ismini nasb haberini ref‘ eden (نُ) nin hafifletilmiş halidir. Diğer bir deyişle aslı (نُ)dir, ancak dile kolaylık gibi bazı sebeplerle, bu edattaki (نُ) harfi, şedde yerine cezmle okunmuştur. Telaffuzu değişmiş olsa da i‘râb itibariyle (نُ) nin amelini yerine getirmektedir.

Bu kullanım için İbn Hişâm’ın şâhid getirdiği Hud suresi 111. ayeti, “i‘râb yapanın ihtiyaç duyduğu kelimeler” başlığı altında en başta bulunması gereken ayetlerdendir. Zira dört farklı kıraat veçhesine de sahip bulunan bu ayetin i‘râbında, - Semîn el-Halebî’nin de

hafifletilmiş hali, yani şeddesiz okunmasında kıraat-ı aşere imamlarının ittifakı bulunmaktadır. Ne var ki (لما) nın okunuşunda imamlar arasında ihtilaf vardır. Nitekim, diğer imamların aksine, Nafi', İbn Kesir, Ebû Amr ve Kisâî (إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ)¹⁸⁸ şeklinde (لَمَّا) yı şeddelemeden okumuşlardır¹⁸⁹. Bu kıraat veçhesinin gramatik analizi hakkında tartışma olup, İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*'da istişhâd ederek tercih ettiği görüşe göre, (لَمَّا) amel etmeyen harftir, dolayısıyla cümlede herhangi bir tesiri yoktur. Akabinde gelen (كُلُّ) mübteda, (نَفْسٍ) mudâfun ileyh, (حَافِظٌ) mübtedanın haberidir. Bu kıraatte (لَمَّا) tekit için zikredilen zaid harf olarak gelmiştir¹⁹⁰.

(لَمَّا) :

Dört vecih üzere gelen kelimelerden bir diğeri (لَمَّا) edatıdır. İbn Hişâm'a göre (لَمَّا):

- 1- Mastar edatı,
- 2- Zait harf,
- 3- Müfessire (açıklayıcı) harf,
- 4- (لَمَّا) nin hafifletilmiş hali olarak gelebilmektedir.

İbn Hişâm bu kullanım vecihlerini izah ederken, her bir vecih için ayetlerle istişhâdda bulmuştur.

Mastar edatı olan (لَمَّا)

(لَمَّا) edatı ilk kullanım veçhesinde, başına geldiği fiillere mastar manası kattığı için “mastar edatı” olarak adlandırılmıştır. Başına geldiği fiille birlikte mastara hamledilebildiğinden, cümlede mübteda, haber, mefûl vb. konumlarda gelebilmektedir. Hem muzâri‘ hem de mâzî fiillerden önce gelebilen (لَمَّا), muzâri‘ fiillerden önce geldiğinde

¹⁸⁸ “Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın.”

¹⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *a.g.e.*, II, 291; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, X, 450.

¹⁹⁰ Şeyhzâde, *a.g.e.*, ss. 118-119; Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 248.

o fiili nasb ederler. Gerek mâzî ile gerekse muzâri‘ ile kullanımında, birlikte kullanıldığı fiilin herhangi bir zamanla sınırlandırılmasını ortadan kaldırır. Diğer bir deyişle, o fiil geçmiş, şimdiki ya da gelecek zaman ifade etmez, sadece vaz’ olunduğu iş ve oluşu anlatır¹⁹¹.

İbn Hişâm mastar edatına örnek olarak Nisa suresi 28. ayeti zikretmektedir: (يُرِيدُ اللَّهُ) “Allah, sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır” şeklinde mealini verebileceğimiz bu ayette (أَنْ) edatı (يُخَفِّفُ) fiilinin başına gelmiş, onun son harekesini fetha yaparak nasb etmiş ve onun manasını “hafifletmek” şeklinde mastara çevirmiştir.

Zait harf olan (أَنْ)

(أَنْ) edatının ikinci kullanım veçhesi, cümlelerin manasının takviyesi veya sözün güzelleştirilmesi için kullanılan zait harf olmasıdır. Daha çok (لَمَّا) ile yemin ifade eden bir kelimeyle (كَلِمَةً) arasında gelen¹⁹², zait (أَنْ) harfi için İbn Hişâm Yusuf suresi 96. ayeti şâhid olarak getirmiştir¹⁹³: (فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا). “Müjdecî gelip gömleği Yakub'un yüzüne koyunca gözleri açılıverdi” şeklinde mealini verebileceğimiz bu ayette (أَنْ) edatı kendisi zikredilmese de cümlelerin manası değişmeyecek olan zait harftir. Bununla beraber, cümlede sıralanan gelme (جَاءَ) ve koyma (أَلْقَاهُ) işlerinin arasında çok uzun bir süre olmadığını, hemen peşi sıra yapıldığını ifade etmek için (أَنْ) edatının zait olarak getirildiği de ifade edilmiştir¹⁹⁴. Dolayısıyla bu ayette (أَنْ) asıl manayı değiştirmese de cümlelerin manasının daha güzel bir şekilde ifade edilmesini sağladığını söyleyebiliriz.

¹⁹¹ Hasan, *a.g.e.*, IV, 281.

¹⁹² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 50.

¹⁹³ İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*, s. 79.

¹⁹⁴ ez-Zîlî, *Hallu'l-meâkud*, s. 173; Derviş, *a.g.e.*, V, 57-58.

Müfessire (açıklayıcı) harfi olan (أَنَّ)

Üçüncü kullanım veçhesinde (أَنَّ) edatı, kendisinden önce gelen cümlelerin manasını açıklamak için kullanılan müfessire harfidir. Bu kullanımda (أَنَّ) müfessire harfi olan (أَيُّ) gibi kullanılır, ancak (أَنَّ) in müfessire harfi olması için bazı hususiyetleri vardır. Nitekim İbn Hişâm (أَنَّ) edatının müfessire harfi olması için bazı şartlar koşmuş ve bu şartlara uygun olan kullanımına bir ayetten örnek getirmiştir. Akabinde içinde zikredilen (أَنَّ) edatlarının müfessire olup olmadığına dair tartışma olan üç ayeti daha zikreder. Bu ayetlerdeki edatların ilk başta zikrettiği şartları taşıyıp taşımadığını teker teker ele almaktadır¹⁹⁵.

İbn Hişâm’la birlikte, diğer nahiv uzmanlarının¹⁹⁶ da zikrettiği şartlara göre (أَنَّ) edatının müfessire harfi olması için: 1- Öncesinde “söylemek, hitap etmek, çağırmak, yazmak” ve benzeri gibi (قول) manasını barındıran ancak (قول) kökünde türemiş bir kelimenin bulunmadığı, tam bir cümlelerin olması, 2- Kendisinden sonra, önceki cümlelerin manasını ifade eden, başka bir cümlelerin olması ve 3- (أَنَّ) edatının başına harf-i cer gelmemesi gerekmektedir.

Zikredilen şartlara uygun olarak (أَنَّ) edatının müfessire harfi olmasına İbn Hişâm’ın şahid getirdiği ayet Müminun suresi 27. ayetidir: (فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا) ¹⁹⁷. Bu ayette (فَأَوْحَيْنَا) ifadesi, “vahyettik” manasındadır. “Allah Teâlâ’nın peygamberlerine ilettiği bir hükmü, bir emri gizli olarak bildirmesi”¹⁹⁸ manasını taşıyan “vahyetmek” fiilinde (قول) manası bulunmaktadır. Dahası bu fiil (قول) kökünde türemiş bir kelime değildir. (فَأَوْحَيْنَا) ifadesi fiil ve faili ile birlikte tam bir fiil cümlesi oluşturmaktadır. (أَنَّ) edatının başında

¹⁹⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 79-80.

¹⁹⁶ Zemahşeri, *el-Mufasssal*, s. 428; İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiye Şâfiye*, III, 1530; Hasan, *a.g.e.*, IV, 294.

¹⁹⁷ “"Bizim gözetimimiz altında ve vahyimize göre o gemiyi yap" diye vahyettik.”

¹⁹⁸ İbn Manzur, Ebu’l-Fadl Muhammed b Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab*, Dâr Sadır, Beyrut, 1414h., XV. 379.

önceki cümlede geçen bir fiile taalluk kuracak bir harf-i cer yoktur. Akabinde de öncesindeki (أَوْحَيْنَا) cümlesinin manasını ifade eden (اصْنَعِ الْفُلْكَ) cümlesi gelmektedir. Zikredilen tüm şartları yerine getirdiği için bu ayette kullanılan (أَنْ) edatı müfessire harfidir. Akabinde gelen (اصْنَعِ الْفُلْكَ) cümlesi de cümle-i tefsiriyye (açıklayıcı cümle) olup - önceki bölümlerde gördüğümüz üzere- i'râbdan mahalli yoktur.

İçinde (أَنْ) bulunan ancak müfessire harfi olması için gerekli şartları taşımayan bir cümle için İbn Hişâm'ın getirdiği şâhid, Yunus suresi 10. ayetin sonundaki şu ifadedir: (وَأَخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ). "Dualarının sonu ise, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" (sözleri)dir" manasındaki bu cümlede, (أَخِرُ دَعْوَاهُمْ) ifadesi izafet terkibi olup, tam bir cümle değildir. Dolayısıyla, her ne kadar (أَنْ) edatından sonra gelen (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) cümlesi onun manasını açıklıyor olsa da (أَنْ) edatı müfessire harfi değil, aslı (أَنْ) olan hafifletilmiş (أَنْ) dir. Ayrıntılarını, ilerleyen sayfalarda (أَنْ) edatının son kullanımında açıklayacağımız hafifletilmiş (أَنْ)in ismi, hazfedilmiş şe'n zamiri olup, (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) ifadesi onun haberi konumunda gelmiştir¹⁹⁹.

İbn Hişâm'ın ele aldığı bir diğer cümle, Maide suresi 117. ayetin başındaki şu ifadedir: (مَا قُلْتُ هُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ)²⁰⁰. Bu ayette geçen (أَنْ) edatı için müfessire harfi denilmiş²⁰¹ ancak İbn Hişâm bu görüşü zikrettiği şartlara uymadığı için kabul etmemiştir. Zira bu ayette (أَنْ) edatından sonra gelen (اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ) ifadesi açıklayıcı cümle olsa, ya (قُلْتُ) ya da (أَمَرْتَنِي) fiillerinin kurduğu cümleleri açıklamak durumundadır. Birinci ihtimalde (أَنْ) müfessire harfi olamaz, çünkü müfessire harfi için

¹⁹⁹ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 255; Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 123.

²⁰⁰ "Ben onlara senin bana emrettiğinden başkasını söylemedim, benim ve sizin Rabbimiz olan Allah Teâlâ'ya ibadet ediniz, dedim"

²⁰¹ er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, h. 1420, XII, 466.

zikredilen şartlarda, öncesinde (قول) kökünde türemiş bir kelimenin bulunmama şartı vardı. İkinci ihtimali yani (أَمَرْتَنِي) fiilinin açıklayıcı cümlesi olduğunu düşünsek, o takdirde cümlelerin manasında bir problem meydana gelir. Zira “senin bana emrettiğin” manasındaki (أَمَرْتَنِي) ifadesinin açıklayıcısı, emredilen şeyi açıklamalıdır. Ancak (اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ) ifadesi, “benim ve sizin Rabbimiz olan Allah Teâlâ’ya ibadet ediniz” manasındadır. Ve bu sözler Allah Teâlâ’ya ait olması düşünülemez²⁰². Öyleyse bu ayette (أَنْ) edatının, mastar edatı olması daha uygun olan görüştür.

Bu ayetin akabinde, İbn Hişâm, yukarıdaki ayetler gibi, içinde zikredilen (أَنْ) edatlarının müfessire olması hususunda ihtilaf olan bir başka ayeti daha ele almaktadır. “Rabbin, bal arısına şöyle ilham etti: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kendine evler edin”” manasındaki Nahl suresi 68. ayetin metni şu şekildedir: (وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ). İbn Hişâm, bu ayette geçen (أَنْ) edatının müfessire olmadığını söyleyen alimlerin olduğunu ifade etmiştir²⁰³.

Ne var ki İbn Hişâm’a göre ayette geçen (أَوْحَىٰ) “vahyetti” kelimesi, bu ayette kelime manası olan “ilham” manasında kullanılmıştır. Ve “ilham” da (قول) manasını, yani söz söyleme manasını ifade etmektedir. Ayrıca (أَوْحَىٰ رَبُّكَ) ifadesi, fiil ve fail olup, fiil cümlesi kurmaktadırlar. Dolayısıyla (أَنْ) edatının müfessire olması için gerekli şartların birincisi tamamdır. (أَنْ) edatının başında bir harf-i cer yoktur ve akabinde gelen (اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ) cümlesi, (أَوْحَىٰ رَبُّكَ) ifadesinin içeriğini açıklamaktadır. Tüm şartlar yerine geldiği için İbn Hişâm, bu ayetteki (أَنْ) edatının müfessire harfi olduğuna kanaat getirmiştir.

²⁰² İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 79-80; Kâfiyecî, *a.g.e.*, ss. 257-260; Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 123.

²⁰³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 80. Ayrıca bakınız: Razi, *a.g.e.*, XX, 236; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VI, 559.

(أَنَّ) nin hafifletilmiş hali olan (أَنَّ)

Dördüncü ve son kullanım şeklinde (أَنَّ), isim cümlesinin başına gelip, cümledeki mübtedayı kendi ismi yapan ve i'râbını nasba çeviren, cümlelerin haberini de kendi haberi yapıp i'râbını ref' eden (أَنَّ) nin hafifletilmiş hali olarak gelmektedir. Bu durumda hafifletilmiş (أَنَّ) in kullanımına dair bazı şartlar bulunmaktadır: 1- (أَنَّ) nin amelinin cümlede devam etmesi, 2- Hafifletilmiş (أَنَّ) in isminin hazfedilmiş bir zamir olması (ki çoğunlukla bu zamir şe'n zamiri olmaktadır), 3- Hafifletilmiş (أَنَّ) in haberinin cümle olması (isim ya da fiil cümlesi olabilir), 4- Hafifletilmiş (أَنَّ) ile haberinin arasında, ikisini birbirinden ayıran bir harf bulunması (Harfü'l-fasıla denilen bu harf (قَدْ), (س - سوف), (لم - لا), (لن - لا) ve benzeri harflerden gelebilmektedir)²⁰⁴.

İbn Hişâm bu kullanım için Müzzemmil suresi 20. ayette geçen (عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ) ifadesiyle istişhâdda bulunmuştur²⁰⁵. Zikri geçen ayette (أَنَّ) edatının aslı (أَنَّ) olup, hazfedilmiş şe'n zamiri olan ismiyle birlikte cümlelerin takdiri şu şekildedir: (عَلِمَ أَنَّهُ سَيَكُونُ). Buna göre (سَيَكُونُ) fiil cümlesi olup, hafifletilmiş (أَنَّ) in haberidir. (سَيَكُونُ) ifadesindeki (س) hafifletilmiş (أَنَّ) ile haberinin arasında gelen harfü'l-fasıladır.

(أَنَّ) edatının, (أَنَّ) nin hafifletilmiş hali olarak gelmesi bağlamında İbn Hişâm'ın zikrettiği bir diğer ayet, Maide suresi 71. ayette geçen şu ifadenin ref' kıraatidir: (وَحَسِبُوا أَلَّا (تَكُونُ فِتْنَةً). Zikri geçen ayette (تَكُونُ) fiilini, kıraat-i aşere imamlarından Ebû Amr, Kisâî ve Hamza ref' okumuşlardır²⁰⁶. Bu okuyuşa göre (أَنَّ) mastar edatı olmamaktadır, bilakis (أَنَّ)

²⁰⁴ Hasan, *a.g.e.*, I, 679-680.

²⁰⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 81.

²⁰⁶ Ebû Hayyân, *a.g.e.*, IV, 327.

nin hafifletilmiş halidir ve önceki ayette olduğu gibi ismi hazfedilmiş şe'n zamiridir. (تَكُونُ) ifadesi fiil cümlesi olarak, hafifletilmiş (أَنْ) in haberidir. Bu ifadede geçen (تَكُونُ) tam fiil olup, (فَتَنَّةٌ) onun failidir²⁰⁷. (أَلَا تَكُونُ) ibaresindeki (أَنْ) ile idğama girmiş olan (لَا), hafifletilmiş (أَنْ) ile haberinin arasında gelen harfû'l-fasıla vazifesini görmektedir.

(مِنْ) :

Dört farklı kullanıma sahip kelimelerin sonuncusu (مِنْ) kelimesidir. Bu kelime:

- 1- Şart edatı,
- 2- İsm-i Mevsûl,
- 3- Soru edatı,
- 4- Nekira mevsûfe olarak gelebilmektedir.

İbn Hişâm bunlardan ilk üç vecih için ayetlerle istişhâdda bulunmuştur²⁰⁸.

Şart edatı olan (مِنْ)

(مِنْ) kelimesi ilk kullanımında (لَنْ) gibi iki fiili cezm eden şart edatı olarak gelir. İbn Hişâm'ın bu kullanıma getirdiği şâhid, Nisa suresi 123. ayette geçen şu ifadedir: (مَنْ يَعْمَلْ) “Kim kötü bir iş yaparsa, onunla cezalandırılır” manasındaki bu ayette, (مِنْ) şart edatı olarak gelmiş, (يَعْمَلْ) ve (يُجْزَى) fiillerini cezm etmiştir. (يَعْمَلْ) onun şart fiili, (يُجْزَى) ise şartın cevabıdır.

İsm-i Mevsûl olan (مِنْ)

İkinci kullanım veçhesinde (مِنْ), “sıla cümlesi” adı verilen kendisinden sonraki cümleyi daha önce geçen kelime ya da cümleye bağlayan ism-i mevsûl olarak gelebilmektedir. (مِنْ) ism-i mevsûl vazifesinde kullanıldığında genellikle akıl sahipleri için

²⁰⁷ Kâfiyecî, a.g.e., s. 267; Şeyhzâde, a.g.e., s. 126.

²⁰⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 81.

kullanılmaktadır, bazen akılsız varlıklar için de kullanılabilir²⁰⁹. Bu kullanıma örnek olarak İbn Hişâm Bakara suresi 8. ayeti zikretmektedir: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ). “İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık" diyenler de vardır” manasındaki bu ayette, (مَنْ) kendisinden sonra gelen (يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ) ifadesini mana ve i‘râb olarak öncesine bağlamıştır. Zira -tercih ettiğimiz görüşe göre- (مَنْ) sıra cümlesi ile birlikte haber, (مِنَ النَّاسِ) ibaresi de (بَعْضُ مِنَ النَّاسِ) takdiriyle birlikte mübteda olmaktadır²¹⁰.

Soru edatı olan (مَنْ)

İbn Hişâm’ın (مَنْ) kelimesinin kullanımlarına dair ayetle istişhâdda bulunduğu son mesele, (مَنْ) kelimesinin soru edatı olmasıdır. Bu kullanımda (مَنْ), soru harflerinin manasını içeren soru ismidir. Genellikle akıllı varlıklar için kullanılan (مَنْ) soru ismi hakkında İbn Hişâm, Yasin suresi 52. ayet ile istişhâdda bulunmuştur: (مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا). “Kim bizi diriltip mezarımızdan çıkardı?” manasındaki bu ayette, “kim?” sorusunu ifade eden (مَنْ) soru ismidir. Cümlelerin başında bulunması gereken bu soru isminin i‘râbı ref‘ mahallinde mübtedadır. Arkasından gelen (بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدِنَا) fiil cümlesi ise onun haberidir²¹¹.

2.2.6.5. Beş vecih üzere olan kelimeler

İ‘râbına ihtiyaç duyulan kelimeler başlığındaki beşinci bölüm beş vecih üzere gelen, -diğer bir ifadeyle- beş farklı kullanım çeşidine sahip olan kelimeler incelenmektedir. Bu şekilde olan iki kelime vardır, bunlar (أَيُّ) ve (لَوْ) kelimeleridir. Şimdi *el-İ‘râb ‘an kavâ’idi’l-i‘râb* eserinde bu kelimelerin açıklanmasında istişhâd edilen ayetleri ele alacağız.

²⁰⁹ Abbas, *a.g.e.*, I, 352.

²¹⁰ Ayetin i‘râbı ile ilgili tartışmalar ve tercih ettiğimiz görüş için bakınız: Ebu’s-Suud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşadu’l-Akli’s-Selîm*, Dâr İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut, ts., I, 39; Derviş, *a.g.e.*, I, 31.

²¹¹ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 269.

(أَيَّ) :

Hemzesinin fethalı ve sonundaki (ي) harfinin şeddeli haliyle (أَيَّ) kelimesinin beş farklı kullanım biçimi mevcuttur. Bu beş kullanım biçimi şunlardır:

- 1- Şart edatı olması,
- 2- Soru edatı olması,
- 3- İsm-i Mevsûl olması,
- 4- Kemal manası ifade etmek için sıfat ya da hal olarak gelmesi
- 5- Nida edatı ile münâdâ arasında aracı olması.

İbn Hişâm bu kullanım biçimlerinden dördünü açıklarken ayetlerle istişhâdda bulunmuştur²¹².

Şart edatı olan (أَيَّ)

(أَيَّ) kelimesinin ilk kullanım şekli, şart edatı olarak gelmesidir. Bu kullanımda akabinde şart ve cevap cümlesi gerektirmektedir Bazen (أَيَّ) den sonra mananın tekidi için, zait (وَ) gelebilir. Şart edatları arasında mu‘râb (i‘râbı değişebilen) tek edattır²¹³. İ‘râbı için söylenebilecek şöyle genel bir kaide bulunmaktadır: (أَيَّ) kelimesi neye izafe olunursa onun i‘râbını alır. Başka bir deyişle, eğer daha önceden zaman veya mekân zarfı olan bir isme izafe olunursa, i‘râbı zarf olur, eğer mefûllerden birine izafe edilirse, mefûl olur²¹⁴.

İbn Hişâm’ın (أَيَّ) kelimesinin şart edatı olarak kullanımına getirdiği şâhid, Kasas suresi 28. ayetin şu kısmıdır: (أَيَّ الْأَجَلَيْنِ فَضَيْتَ فَلَا عُذْوَانَ عَلَيَّ). “İki süreden hangisini tamamlarsam bana bir husûmet yok” manasındaki bu ayet parçasında, “tamamlarsam” ifadesindeki şart manası (أَيَّ) tarafından cümleye katılmıştır. Dikkat edileceği üzere burada (أَيَّ) mansub olarak gelmiştir. Mansupluğunun sebebini izah etmek gerekirse, (أَيَّ) kelimesi

²¹² İbn Hişâm, *a.g.e.*, ss. 82-83.

²¹³ el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 161; Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 272; Hasan, *a.g.e.*, I, 365-366.

²¹⁴ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 272.

(الْأَجَلَيْنِ) kelimesine izafe edilmiştir. Aslında (الْأَجَلَيْنِ) kelimesi (فَضَيْتُ) fiilinin mefûlû olması gerekirken, (أَيَّ) kelimesinin izafetle onun yerine geçmiştir ve o fiilin mukaddem mefûlû olmuştur. Diğer taraftan da (فَضَيْتُ) şart fiili, (لَا عُدْوَانَ عَلَيَّ) cümlesi de cevap cümlesidir²¹⁵.

Soru edatı olan (أَيَّ)

İkinci kullanım veçhesinde (أَيَّ) kelimesi soru edatı olarak kullanılmaktadır. Bu kullanımda (أَيَّ) mu'rab isimdir, marife ya da nekira isimlere izafe edilerek kullanılır. İki şeyden birini tayin için kullanılan bu soru edatı, cümlede “hangi” manasını ifade etmektedir²¹⁶.

İbn Hişâm bu kullanım için Tevbe suresi 124. ayeti şâhid olarak getirmiştir: (وَإِذَا مَا (أُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَّنْ يَقُولُ أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا)). “Herhangi bir sûre indirildiğinde, içlerinden, (alaylı bir şekilde) "Bu hanginizin imanını artırdı?" diyenler olur” manasındaki bu ayette, (أَيَّ) kelimesi cümleye soru manası katmıştır. (أَيُّكُمْ زَادَتْهُ هَذِهِ إِيمَانًا) ifadesini tek başına ele alacak olursak, (أَيَّ) mübteda, (كُم) onun mudâfun ileyhi, cümlelerin geri kalanı da fiil cümlesi olarak mübtedanın haberidir.

İsm-i Mevsûl olan (أَيَّ)

İbn Hişâm (أَيَّ) kelimesinin farklı vecihlerinden üçüncü sırada, kendisinden sonra gelen sıra cümlesini daha önce geçen kelime ya da cümleye mana ve i'râb açısından bağlayan ism-i mevsûl olarak gelmesini ele alıyor. Ne var ki (أَيَّ) kelimesinin ism-i mevsûl oluşu tartışmalıdır. Nitekim İbn Hişâm, ilk dönem nahiv uzmanlarından Sa'leb'in bunu kabul etmediğine işaret etmektedir²¹⁷. Diğer taraftan da Basra ekolü mensuplarından

²¹⁵ Kâfiyecî, a.g.e., 273; Derviş, a.g.e., VII, 308.

²¹⁶ Hasan, a.g.e., I, 366.

²¹⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 82. Ayrıca Sa'leb'in görüşü için bakınız: Muğni'l-lebîb, s. 109.

Sîbeveyh ve Ahfeş, Sa'leb'in bu görüşüne katılmamaktadır²¹⁸. İbn Hişâm da Sîbeveyh ve Ahfeş'le aynı görüşte olup, Kur'ân-ı Kerîm'den bir ayetle istişhâdda bulunarak Sa'leb'e karşı delili getirmektedir.

Bu bağlamda İbn Hişâm'ın istişhâd ettiği ayet, Meryem suresi 69. ayetidir: (ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ) “Sonra her bir topluluktan, Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız” manasındaki ayette geçen (أَيُّهُمْ أَشَدُّ) ifadesini İbn Hişâm (الذي هو أشد) şeklinde açıklamış ve Sîbeveyh ve onun takip edenlerin görüşünün bu yönde olduğunu ifade etmiştir²¹⁹.

Sîbeveyh ve ona tabi olan İbn Hişâm'a göre bu ifadenin gramatik analizini yapacak olursak, (أَيُّ) kelimesi ism-i mevsul olarak gelmiş ve sıra cümlesi (هو أشد) ifadesi olup, mübteda konumundaki (هو) hazfedilmiştir. (أَيُّ) kelimesi izafet terkbine girmiş ve sıra cümlesinin mübtedası hazfolunduğu için, damme üzere mebnidir ve bu cümlede (لَنَنْزِعَنَّ) fiilinin mefûlû olarak nasb mahallindedir²²⁰. Nitekim, ayetin mealine bakacak olursak, “Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız” ifadesinde, “en isyankâr” olan grubun, “çekip çıkarma” fiilinin mefûlû olduğu açıktır.

Nida edatı ile münâdâ arasında aracı olan (أَيُّ)

Beşinci ve son kullanım veçhesinde (أَيُّ) nida edatı ile münâdâ arasında aracı olarak gelmektedir. Bu kullanımdaki temel gaye marife isimle nida edatının birbirinden ayrılmasını sağlamaktır ki (يَا) nida harfî, direk olarak elif lam ile marife olan kelimenin başında gelmesi uygun değildir²²¹. İbn Hişâm bu kullanım için İnfitar suresi 6. ayetle

²¹⁸ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 398-400; Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasan, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Dr. Hüda Mahmud, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1990, I, 218.

²¹⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 82.

²²⁰ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 398-400; el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 162; Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 130; Derviş, *a.g.e.*, VI, 132.

²²¹ Hasan, *a.g.e.*, IV, 50.

istişhâdda bulunmuştur²²²: (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ). “Ey insan! Seni Kerîm Rabbine karşı ne aldattı?!” manasındaki bu ayette, (يَا) nida harfidir ve asıl münada olması gereken kelime, elif lam ile başlayan (الْإِنْسَانُ) olduğu için arasına aracı olarak (أَيُّ) ve tenbih harfi olan (هَا) getirilmiştir. İ’râb itibariyle (أَيُّ), mübhem isim olup münada konumunda olduğu için nasb mahallinde damme üzere mebni olur. (الْإِنْسَانُ) kelimesi ise (أَيُّ) nün sıfatı ya da bedeli kabul edilmektedir²²³.

(لَوْ):

Beş vecih üzere olan kelimelerden ikincisi (لَوْ) kelimesidir. Bu kelime:

- 1- Geçmiş zaman için kullanılan şart edatı,
- 2- Gelecek zaman için kullanılan şart edatı,
- 3- Mastar edatı,
- 4- Temenni edatı,
- 5- Arz edatı olarak gelebilmektedir.

İbn Hişâm bu beş veçhin ilk dördünü açıklamada ayetlerle istişhâdda bulunmuştur.

Geçmiş zaman için kullanılan şart edatı olan (لَوْ)

Birinci kullanım veçhesi olan, geçmiş zaman için şart edatı olması, (لَوْ) kelimesinin en yaygın kullanım biçimidir. İbn Hişâm, *el-İ’râb ‘an kavâ’idi ‘l-i’râb*’ın genel seyrinin aksine, bu meseleyi daha ayrıntılı olarak ele alma ihtiyacı hissetmiş; gerek tanım gerekse izah itibariyle sözü daha uzun tutmuştur. İbn Hişâm meseleyi izaha Araf suresi 176. ayetin başındaki şu ifadeyi zikrederek başlamıştır: (وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا). “Dileseydik o (âyetlerle) onu

²²² İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 83.

²²³ Derviş, *a.g.e.*, I, 53; Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 276.

elbette yüceltirdik” manasındaki bu ifadede (لَوْ) geçmiş zamanda şart manası ifade etmek için kullanılmıştır. (شُئْنَا) şart fiili, (رَفَعْنَا) şartın cevabıdır.

İbn Mâlik ve onun görüşünü takip eden İbn Hişâm’a kadar, nahiv uzmanlarının çoğu (لَوْ) kelimesinin geçmiş zamanda şart edatı olması durumunda, şartının imkansızlığı ile cevabının da imkansızlığını ifade ettiği görüşünü savunmuşlardır. Ve isimlendirme olarak da (حرف الامتناع لامتناع) ismini kullanmışlardır²²⁴. İbn Mâlik ve İbn Hişâm ise (حرف) (لَوْ) şart edatı, (شَرْطٌ يَقْتَضِي امْتِنَاعَ مَا يَلِيهِ، وَاسْتِلْزَامَهُ لِتَالِيهِ) ifadesini kullanmışlardır. Buna göre (لَوْ) şart edatı, kendisinden sonra gelen şart cümlesinin imkansızlığını ve şartının cevabını gerektirdiğini ifade etmiştir. İbn Hişâm şart cümlesinin imkansızlığının, her daim cevap cümlesinin de imkansızlığını ifade etmeyeceği görüşünü ileri sürmüş ve bu görüşü örneklerle izah etmiştir²²⁵.

İbn Hişâm (لَوْ) şart edatı için yaptığı bu isimlendirme ve tanıma göre, yukarıda zikri geçen Araf 176. ayetteki (لَوْ) edatının cümleye kattığı iki mana bulunduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki, Allah Teâlâ’nın dilemesinin, önceki ayette²²⁶ bahsi geçen o kişinin yüceltilmesi için gerçekleşmediğidir. Bu durum da o kişinin yüceltilmesinin vaki olmayacağını gerektirmektedir. Çünkü o kişinin yüceltilmesi ancak Allah Teâlâ’nın dilemesiyle gerçekleşebilir. (لَوْ) edatının bu cümlede ifade ettiği ikinci mana ise: Allah Teâlâ’nın dilemesinin vaki olması, o kişinin yüceltilmesini gerektirir. “Dilemek” sebep, “yüceltilmek” müsebbettir²²⁷.

Gelecek zaman için kullanılan şart edatı olan (لَوْ)

²²⁴ İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osman, *Sırru sanâati’l-i’rab*, thk. Hasan Hindâvî, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, 1985, II, 306; el-Enbârî, Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-İnsâf fî mesâilî’l-hulâf beyne’n-nahviyyîn*, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 2003, I, 64 ; el-Murâdî, *a.g.e.*, s. 273-274.

²²⁵ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-fevâid*, IV, 93-96; İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 83. Ayrıca bakınız: İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 342 – 346.

²²⁶ Önceki ayetin (Araf suresi 175) meali şu şekildedir: “Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz hâlde, onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı, bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini onlara anlat.”

²²⁷ İbn Hişâm, *el-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*, ss. 83 – 85.

İkinci kullanımında (لَوْ) kelimesi yine şart edatıdır, ancak bu sefer gelecek zaman için kullanılmaktadır. Bu kullanım, geçmiş zaman için kullanılması kadar yaygın değildir. Genel itibariyle bu kullanımda şart ve cevap cümlesindeki fiiller muzâri‘ olmaktadır. Ayrıca bu kullanımda (لَوْ), (إِنْ) gibi mana vermektedir, ne var ki onun gibi cezm etmez²²⁸.

Bu hususta İbn Hişâm Nisa suresi 9. ayetle istişhâdda bulunmuştur: (وَلْيَحْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ (حَلْفِهِمْ ذُرِّيَّتَهُ ضِعَافًا حَافُوا عَلَيْهِمْ). “Kendileri, geriye zayıf çocuklar bıraktıkları takdirde, onlar hakkında endişeye kapılacak olanlar, ürperip korksunlar” şeklinde mealini verebileceğimiz bu ayetteki (لَوْ), geçmiş zaman için değil gelecek zaman için şartlı bir durumu ifade etmektedir.

Mastar edatı olan (لَوْ)

Üçüncü kullanımında (لَوْ), önceki sayfalarda ele aldığımız (أَنْ) gibi mastar edatıdır. İbn Hişâm, Arap dili uzmanlarının çoğunun, bu kullanım veçhesini bağımsız bir kullanım veçhesi olarak addetmediklerine işaret etmiştir. Bununla beraber, ilk dönem nahiv alimlerinden Ferrâ, Ebû Ali el-Farisî ve Ebu’l-Bekâ el-Ukberî bu kullanımı kabul etmişlerdir²²⁹. İbn Hişâm’ın da onun görüşüne yakın olduğunu görmekteyiz.

(لَوْ) edatının mastar edatı olmasında (أَنْ) edatı ile mana itibariyle benzerlik göstermektedir fakat (أَنْ) edatı gibi nasb etme durumu yoktur. Dahası (أَنْ) edatının kullanımında bir kısıtlama yokken, (لَوْ) edatının mastar edatı olması genellikle (وَدَّ) fiillerinden sonra gelmektedir²³⁰. İbn Hişâm bu kullanıma, Kalem suresi 9. ayetinden şahid getirmiştir: (وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ). “Onlar senin (kendilerine) yumuşak davranmanı isterler ki kendileri de (sana) yumuşak davransınlar” manasındaki ayette, “yumuşak davranmanı” ifadesindeki mastar manası (لَوْ) tarafından cümleye katılmıştır.

²²⁸ Hasan, *a.g.e.*, s. IV, 495.

²²⁹ Ferrâ, *a.g.e.*, I, 63; el-Ukberî, *et-Tıbyan fi i‘rabi’l-Kur‘ân*, I, 96; İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, s. 351.

²³⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, ss. 350-352.

Bu şâhidin akabinde İbn Hişâm (لَوْ) edatının (وَدَّ) nin muzâri‘ kullanımına örnek olması için, Bakara suresi 96. ayetinde geçen şu ifadeyi de şâhid olarak zikretmiştir²³¹: (يَوَدُّ (أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ)). Meali “Onların her biri bin yıl yaşamak ister” şeklinde olan ayette, “yaşamak” ifadesindeki mastar manası, önceki ayette olduğu gibi burada da (لَوْ) tarafından cümleye katılmıştır.

Temenni edatı olan (لَوْ)

(لَوْ) kelimesi dördüncü kullanım çeşidinde, “temenni edatı” olarak gelmektedir. Bu kullanımda (لَوْ), (لَيْتَ) gibi bir şeyin olmasının talep edilmesi manasındadır. Fakat dikkat edilmesi gereken bir husus var ki, (لَيْتَ) (لَوْ) gibi ismini nasb haberini ref‘ etme vazifesini yerine getirmez. Müstakil bir kullanım biçimi olup olmadığı tartışmalı olsa da başta Sîbeveyh olmak üzere birçok nahiv uzmanı (لَوْ) kelimesinin temenni edatı kullanımına işaret etmişlerdir²³².

İbn Hişâm (لَوْ) in temenni edatı olmasına örnek getirmek için Şuara suresi 102. ayetle istişhâdda bulunmuştur²³³: (فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ). “Keşke (dünyaya) bir dönüşümüz olsa da inananlardan olsak” manasındaki bu ayette geçen (لَوْ), “keşke ...olsa” manasını ifade etmektedir.

Zikri geçen ayetteki (فَنَكُونُ) ifadesinin nasb olması başka alimler tarafından, Nisa suresi 73. ayetin sonundaki (يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا)²³⁴ ifadesinde (أَفُوزَ) fiilinin (لَيْتَ) nin cevabı olarak nasb olmasına benzetilmiştir. Ne var ki İbn Hişâm bu görüşü kabul etmemiştir. Zira Nisa 73’teki (أَفُوزَ) fiili, temenni bildiren (لَيْتَ) nin cevabında (ف) den sonra

²³¹ İbn Hişâm, *el-İ‘râb ‘an kavâ’idi’l-i‘râb*, s. 86.

²³² Sibeheyh, *a.g.e.*, III, 36; Zemahşerî, *el-Mufasssal*, 443; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli’l-fevâid*, I, 223.

²³³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 87.

²³⁴ “Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da büyük bir başarıya ulaşıyaydım”

gizli olan (أَنْ) ile vucuben (zorunlu olarak) nasb edilmiştir. Ancak (فَنُكُونُ) ifadesinin nasb olması vucuben değil “cevazen”dir, yani nasb olması da ref‘ kalması da mümkündür. Birinde vucup (zorunluluk) diğerinde ise cevaz (izin) olduğundan, biri diğerine delil teşkil edemez²³⁵.

2.2.6.6.Yedi vecih üzere olan kelime (فَدَ)

İbn Hişâm yedi vecih üzere olan kelimeler kapsamında sadece (فَدَ) kelimesini ele almaktadır. (فَدَ) kelimesi için zikrettiği yedi farklı kullanım veçhesi şu şekildedir:

- 1- (حَسْبُ) manasında isim,
- 2- (يَكْفِي) manasında isim fiil,
- 3- Kesinlik bildiren tahkik harfi,
- 4- Beklenti ve ihtimal bildiren harf,
- 5- Mâzî fiili şimdiki zamana yaklaştıran harf,
- 6- Azlık bildiren taklîl harfi,
- 7- Çokluk bildiren teksîr harfi.

İbn Hişâm bu yedi vecihten dördünü açıklarken ayetlerle istişhâdda bulunmuştur.

Tahkik harfi olan (فَدَ)

(فَدَ) kelimesinin kullanım vecihlerinden İbn Hişâm’ın ayetle istişhâdda bulunduğu ilk yer, tahkik harfi olarak gelmesidir. Bu kullanımda (فَدَ) genellikle mâzî fiilden önce gelir ve cümlede anlatılan iş ya da oluşa kesinlik manası katar. Muzâri‘ fiilin başına gelip, yine kesinlik manası kattığı da iddia edilmiştir. Bu husus tartışmalı olduğundan İbn Hişâm bu görüşe (قِيلَ) “böyle de denilmiştir” diyerek kısaca işaret etmiştir.

İbn Hişâm öncelikle Şems suresi 9. ayeti, (فَدَ) kelimesinin tahkik harfi olarak kullanılmasında ittifak edilen bir örnek zikretmiştir: (فَدَ أَفْلَحَ مَنْ زَكَاها). “Muhakkak nefsinin

²³⁵ el-Ezherî, a.g.e., s. 169.

arındıran kurtuluşa ermiştir” mealindeki ayette (قَدْ) cümleinin manasını kuvvetlendirme vazifesi görmüştür.

Bu örneğin akabinde, içinde geçen (قَدْ) harfî hakkında ihtilaf edilen Nur suresi 64. ayeti zikretmiştir: (أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ). Ayetin manası şu şekildedir: “Dikkat edin ki şüphesiz göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. O, içinde bulunduğunuz durumu gerçekten bilir”. Beklenti ve ihtimal manalarının uygun olmadığı bu ve benzeri durumlarda, iki görüş zikredilmiştir. 1- (قَدْ) mâzî fiilde olduğu gibi muzâri‘ fiilde de tahkik harfidir ve cümleinin manasının takviye için kullanılmıştır. Bu görüş İbn Mâlik’e aittir²³⁶. 2- Bu durumda muzâri‘ fiil, lafzen olmasa da manen, mâzî fiil hükmündedir²³⁷.

Mâzî fiili şimdiki zamana yaklaştıran harf olan (قَدْ)

İbn Hişâm’ın ayetle istişhâdda bulunduğu diğer yer, (قَدْ) kelimesinin mâzî fiili şimdiki zamana yaklaştıran harf olarak kullanılması durumudur. Cümlede mutlak olarak gelmiş mâzî fiille ifade edilmiş geçmiş zamana ait bir işin ya da oluşun, yakın geçmişte mi uzak geçmişte mi olduğunu bilmek için harici bir karineye ihtiyaç vardır. İşte böyle bir fiilin başına (قَدْ) geldiğinde onun yakın geçmişte gerçekleştiğini ifade etmektedir. Katmış olduğu bu manadan ötürü, başında (قَدْ) bulunan mâzî fiilli cümleler hal olarak gelebilmektedir²³⁸.

Bu bağlamda İbn Hişâm Enâm suresi 119. ayetin başındaki şu kısmı zikretmiştir²³⁹: (وَمَا لَكُمْ أَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِّرَ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرُّرْتُمْ إِلَيْهِ). Ayetin manası şu şekildedir: “Allah, yemek zorunda kaldıklarınız dışında size neleri haram kıldığını tek tek açıklamışken, üzerine adının anıldığı hayvanları yememenizin sebebi

²³⁶ İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, I, 29.

²³⁷ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 300.

²³⁸ ez-Zîlî, *a.g.e.*, s. 196; Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 302.

²³⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 89.

nedir”. Bu cümlede (قَدْ) “açıklama” işinin yakın geçmişte yerine getirildiğini ifade etmiştir. Dahası bu cümle hal konumunda gelmiştir.

Taklîl harfî olan (قَدْ)

(قَدْ) kelimesinin altıncı kullanım veçhesi taklîl harfî olmasıdır. Taklîl harfî azlık bildirmek için kullanılır. İbn Hişâm bu meseleyi açıklarken taklîl harfinin iki şeyin azlığını ifade edeceğine işaret etmektedir²⁴⁰. İbn Hişâm’ın kabul ettiği görüşe göre ya fiilin vaki olmasının azlığını ya da müteallakının azlığını ifade eder. İbn Hişâm taklîl harfinin ilk türünü (قد يصدق الكذوب) “yalancı da doğru söyleyebilir” ve (قد يوجد البخيل) “cimri de cömertlik yapabilir” cümleleri ile açıklamıştır. Bu cümlelerde anlatın eylemlerin çok nadir gerçekleştiği (قد) ile ifade edilmiştir.

Taklîl harfinin ikinci türünde ise fiilin müteallakının azlığını ifade eder ki, fiilin kendisinin az olduğunu değil, fiilden etkilenen şeyin az olduğu manasındadır. İbn Hişâm bunu açıklarken -yukarıda “tahkik manası” bağlamında ele aldığımız- Nur suresi 64. ayeti zikretmiştir: (أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ). Bu ayette geçen (قد) harfî taklîl olacak olsa, Allah Teâlâ’nın bilme fiilinin az olduğunu ifade etmesi uygun değildir. Öyleyse bu o fiilin müteallakının yani Allah Teâlâ’nın bildiği şeyin, yani “kullarının ne halde olduğu” bilgisi, O’nun tüm ilmine kıyasla az olduğunun ifadesidir²⁴¹.

Teksîr harfî olan (قَدْ)

Yedinci ve son kullanımında (قَدْ) kelimesi teksîr harfî olarak gelmektedir. Çokluk bildiren bu harfî açıklarken İbn Hişâm, bu kullanım veçhesini Zemahşerî’nin Bakara suresi 144. Ayetin tefsirinde zikrettiğini söylemiştir. Bu ayetin metni şu şekildedir: (قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ) (وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ). Bu ayette geçen (قَدْ) kelimesinin, cümledeki iş ya da oluşun çok olduğunu ifade için kullanılan teksîr harfî olduğu kabul edilirse, ayetin manasının Allah Teâlâ’ya

²⁴⁰ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 90.

²⁴¹ ez-Zîlî, *a.g.e.*, s. 197.

yaraşır bir manada olması gerekir. O'na yaraşır bir mana da taklîl harfinde olduğu gibi, teksir harfinin çokluk manası fiilin kendisinde değil, fiilin müteaalakında bulunmalıdır²⁴². Dolayısıyla ayetin manası “yüzünün göğe dönmesini çokça görüyoruz” şeklinde değil, “yüzünün çokça göğe dönmesini görüyoruz” şeklinde olması daha uygundur.

2.2.6.7. Sekiz vecih üzere olan kelime (و)

Sekiz vecih üzere olan kelimeler başlığında sadece (و) harfî bulunmaktadır. Bu harf:

- 1- Başlangıç (isti'naf) edatı,
- 2- Haliye edatı,
- 3- Maiyyet edatı,
- 4- Öncesinde nefy yada talep bulunan muzâri‘ fiile atfedilen muzâri‘ fiilin başındaki (و),
- 5- Kasem (yemin) edatı,
- 6- (رُبِّ) gibi kullanılan (و),
- 7- Atıf edatı,
- 8- Zait harf olabilmektedir.

İbn Hişâm bunlardan dördünü açıklamada ayetlerle istişhâda bulunmuştur.

Başlangıç (isti'naf) edatı olan (و)

Sonrasında gelen cümlelerin ya da cümle parçasının öncesiyle i'râb itibariyle bağlantı kurmadığı yerde kullanılan (و) harfi isti'nâfiye edatıdır. “Yeniden başlamak” manasına gelen bu edat için İbn Hişâm, Kur'ân-ı Kerîm'den şu ayeti şâhid göstermiştir²⁴³:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن نُّرَابٍ ثُمَّ مِّنْ نُطْقَةٍ ثُمَّ مِّنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ (لِنَبِّئَنَّ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا). Hac suresinin 5. ayeti olan bu ayetin manası şu şekildedir: “Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe

²⁴² Şeyhzâde, a.g.e., s. 148; el-Ezherî, a.g.e., s. 179.

²⁴³ İbn Hişâm, a.g.e., s. 91.

içindeyseniz, biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir (alaka)dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir (mudga)dan yarattık ki (böylece) size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Ve dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyor, sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyoruz”.

Dikkat edileceği üzere altını çizerek işaret ettiğimiz (و) harfi, birbirinden bağımsız anlatılan iki durumun arasında bulunmaktadır. Mana itibariyle elbette aralarında irtibat bulunmaktadır, ancak i‘râb itibariyle ilişki kurup, birbirine atıf yapılacak bir durum yoktur. Eğer sözünü ettiğimiz (و) harfi, atıf harfi olsa idi, o taktirde (لُتَّبَيِّنَ لَكُمْ وَتُقَرَّرَ فِي) şeklinde, mansub bir fiile atfedildiği için (نَقَرَّ) fiili mansub olması gerekecekti. Ancak o zaman mana “...yarattık ki (böylece) size (kudretimizi) apaçık anlatalım ve dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduralım” şeklinde olacaktır. Bu mananın ayette kastedilen mana olmadığı açıktır.

Öncesinde nefy ya da talep bulunan muzâri‘ fiile atfedilen muzâri‘ fiilin başındaki (و)

İbn Hişâm’ın ayetle istişhâdda bulunduğu bir diğer yer, (و) harfinin dördüncü kullanım veçhesi olan öncesinde nefy ya da talep bulunan muzâri‘ fiile atfedilen muzâri‘ fiilin başında gelmesidir. Bu kullanıma İbn Hişâm (واو الجمع) terimini kullanmış ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerin buna (واو الصرف) ismini verdiklerini ifade etmiştir²⁴⁴. Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da bu (و) harfinin kendisinden sonra gelen muzâri‘ fiili gizlenmiş bir (أُ) ile nasb etmesidir.

İbn Hişâm bu kullanıma Ali imran suresi 142. ayetini şâhid olarak getirmiştir: (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ). “Yoksa siz zannettiniz mi ki Allah içinizden o mücahede edenleri hiç belli etmeden, sabredenleri belli etmeden cennete gireceksiniz?!” manasındaki bu ayette, ayetin sonundaki (و) harfi (يعلم) fiilinin başına

²⁴⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 93.

gelmiştir ve o fiil önceki (يعلم) fiiline atfedilmiştir. İlk (يعلم) fiilinin başında ise (لَمَّا) nefy harfi gelmiştir.

Bazı nahiv uzmanları bu (و) harfinin bu kullanımını mefûl maah yapan (واو المعية) kapsamında değerlendirmiştir. Ancak İbn Hişâm bunu (واو المعية) den sonra, müstakil bir kullanım olarak ele almış ve (واو الجمع) terimini kullanmıştır. Bize öyle geliyor ki, İbn Hişâm'a göre (و) harfi bu kullanımıyla, öncesinde nefy ya da talep bulunan muzâri' fiile atfedilen muzâri' fiilin başındaki sebebiyet bildiren (فاء السببية) ye benzetilmiştir²⁴⁵.

Kasem (yemin) edatı olan (و)

(و) harfinin beşinci kullanım veçhesi yemin ifade eden, kasem edatı olmasıdır. Bu harf, cer eden harflerden olup sadece zahir isimlerin başına gelir. Dahası müteallakı olarak takdir edilen (اقسم) ya da (احلف) fiili daima hazfedilir²⁴⁶.

İbn Hişâm bu kullanım için Tin suresinin ilk ayetini şâhid olarak zikretmiştir²⁴⁷: (وَالَّذِينَ وَالَّذِينَ). Bu ayet-i kerîmede ilk (و) harfi kasem edatıdır ve harf-i cerdir, (التين) onun mecrûr ismidir.

Zait harf olan (و)

İbn Hişâm'ın ayetlerle istişhâdda bulunduğu bir diğer kullanım veçhesi, (و) harfinin zait harf olmasıdır. Zait harf olması -İbn Hişâm'ın kendi tarifıyla- cümlede bulunması ile bulunmaması arasında fark olmamasıdır²⁴⁸.

İbn Hişâm, Zümer suresi 73. ayette geçen (و) harfinin zait olduğunu ifade etmiştir: (وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا)²⁴⁹. İbn Hişâm bu görüşüne delilini,

²⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan, a.g.e., IV, 352-356 ve 375-385.

²⁴⁶ Hasan, a.g.e., II, 489.

²⁴⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 93.

²⁴⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 94.

Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmının diğer bir kısmını tefsir etmesi ilkesine dayanarak²⁵⁰, aynı ayetten birkaç ayet önce geçen şu ayetle getirmiştir²⁵¹: (وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا (جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا)²⁵².

Bu bağlamda İbn Hişâm, içerisinde geçen (و) harfinin tartışmalı olduğu başka bir ayete değinmeden edemiyor. Tevbe suresi 112. ayette müminlerin vasıfları anlatılırken yedi vasıf zikrediliyor, sekizinciden önce (و) harfi gelmiştir. Ayet şöyledir: (التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ (الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ)²⁵³. Burada da sekizinci vasıftan önce gelmesine binaen (و) harfine, (واو الثمانية) denilmiştir. İbn Hişâm bu görüşü de kabul etmemiş ancak buradaki (واو الثمانية) iddiasının, Zümer suresi 73. ayetteki iddiadan daha yakın bir ihtimal olduğunu ifade etmiştir²⁵⁴.

2.2.6.8. On iki vecih üzere olan kelime (ما)

İbn Hişâm (ما) kelimesini ele alırken, onun ya isim ya da harf olarak gelebileceğini ifade etmiştir. Önce isim olarak yedi farklı kullanım veçhesini ele almış, akabinde harf olarak beş farklı kullanım veçhesinden bahsetmiştir. Bunlar:

- 1- Tam marife isim,
- 2- Nakıs marife isim,
- 3- Şart edatı,
- 4- Soru edatı,
- 5- Tam nekira isim,
- 6- Sıfat alan nekira isim,

²⁴⁹ “Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da grup grup cennete sevk edilirler. Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır”

²⁵⁰ Kâfiyecî, a.g.e., s. 319.

²⁵¹ İbn Hişâm, a.g.e., s. 94.

²⁵² Zümer suresi 71. ayet. Meâli: “İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler. Cehenneme vardıklarında oranın kapıları açılır”

²⁵³ “Tövbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû' ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ...”

²⁵⁴ İbn Hişâm, a.g.e., s. 95.

- 7- Sıfat olan nekira isim,
- 8- Nefy harfi,
- 9- Zarf olmayan mastar harfi,
- 10- Zarf olan mastar harfi,
- 11- Öncesinde gelen kelimenin amelini iptal eden harf,
- 12- Zait harf.

İbn Hişâm tek bir vecih hariç tamamı için ayetlerle istişhâdda bulunmuştur.

Tam marife isim olan (ما)

(ما) kelimesinin kullanım veçhelerinden ilki, tam marife bir ismin yerine kullanılmasıdır. “Tam” olmasından maksat, akabinde gelecek olan bir sıra cümlesine ya da sıfata ihtiyaç duymamasıdır. İbn Hişâm bu kullanım için Bakara suresi 271. ayetle istişhâdda bulunmuştur²⁵⁵: (إِنَّ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ). “Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel bir şeydir!” mealindeki bu ayette (نِعْمَ) medh fiilidir. (نِعْمَ) nin akabinde gelen (ما), nahiv ve tefsir uzmanları arasında tartışmalıdır.

İbn Hişâm’ın zikrettiği ilk görüşe göre bu fiilin faili (ما) dır. Ona göre cümlelerin tefsiri şu şekildedir: (نِعْمَ الشَّيْءُ إِبْدَاءُ الصَّدَقَاتِ). Görüldüğü üzere (ما) kelimesi, marife bir isim olan (الشَّيْءُ) kelimesinin yerine geçmiştir ve akabinde gelen onun sıfatı ya da sıra cümlesi değildir. Ayetin geri kalanında bulunan (هِيَ) muahhar mübtada olup, (نِعِمَّا) fiil ve failiyle birlikte fiil cümlesi halinde mübtedanın muahhar haberidir²⁵⁶.

Nakıs marife isim olan (ما)

(ما) kelimesi ilk kullanımdaki gibi marife bir ismin yerini tutup, akabinde sıra cümlesi ya da sıfat alabilir. İşte bu durumda (ما) nakıs marife isim olmaktadır. İbn Hişâm

²⁵⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 97.

²⁵⁶ Sîbeveyh, *a.g.e.*, I, 73; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, II, 689; Derviş, *a.g.e.*, I, 421.

bu kullanıma Cuma suresi 11. ayeti şâhid olarak zikretmektedir²⁵⁷: (قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهِو). Ayetin meâli: “De ki: "Allah'ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır"”. Zikri geçen ayette (ما) ism-i mevsûldür. Nitekim İbn Hişâm bu ifadeyi (الذي عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ) şeklinde açıklamıştır. (ما)nın akabinde gelen (عِنْدَ اللَّهِ) ifadesi, onun sıra cümlesi olarak gelmiştir.

Şart edatı olan (ما)

Üçüncü kullanım çeşidinden (ما) kelimesi, (إِنْ) gibi iki fiili cezm eden şart edatlarından olmaktadır. Bu kullanım için İbn Hişâm, Bakara suresi 197. ayetin şu kısmını şâhid olarak zikretmiştir: (وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ). “Siz her ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir” mealindeki bu ayette, “yaparsanız” ifadesindeki şart manası (ما) tarafından cümleye katılmıştır. (تَفْعَلُوا) şart fiili olup, sonundaki (ن) harfinin hazfedilmesiyle meczûm olmuştur. (يَعْلَمُهُ) ifadesi de cevap fiili olup, son harekesinin sükûn kılınmasıyla meczûmdur.

Soru edatı olan (ما)

Dördüncü kullanımında (ما) kelimesi, akılsız varlıklar için soru edatı olarak kullanılabilir. İbn Hişâm bu kullanımın şâhidini Taha suresi 17. ayet ile getirmiştir²⁵⁸: (وَمَا). “Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?” mealindeki ayette, (ما) kelimesi “nedir” şeklinde soru edatı olarak gelmiştir. Bu kullanımda (ما) ref^c mahallindedir ve mübteda olarak gelmektedir. Kendisi hakkında sorulan (تلك) ise onun haberidir.

Bunun akabinde (ما) kelimesinin soru edatı olarak kullanılmasındaki bir hususiyeti ele alıyor İbn Hişâm. (ما) soru edatı olarak kullanıldığında, harf-i cerden sonra gelirse, (م) gelir.

²⁵⁷ İbn Hişâm, a.g.e., s. 97.

²⁵⁸ İbn Hişâm, a.g.e., s. 97.

harfinden sonraki (ل) harfinin hazfedilmesi gerekir. Nebe suresi 1. ayet (عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ)²⁵⁹ ve Neml suresi 35. ayetle (وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ)²⁶⁰ istiṣhâdda bulunan İbn Hişâm, (عَمَّ) ifadesinin aslının (عَنْ مَا) ve (بِمَا) ifadesinin aslının da (بِمَا) olduğuna işaret etmiştir.

Akabinde içerisinde geçen (مَا) kelimesinin, soru edatı mı mastar edatı mı olduğu tartışmalı olan bir ayeti ele almaktadır. (بِمَا عَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ)²⁶¹ Yasin suresi 27. ayeti olan bu ifadelerde geçen (مَا) nahiv ve tefsir uzmanları arasında tartışılmıştır. Onun soru edatı olduğunu iddia edenler olmuşsa da Kisâî ve Ferrâ gibi ilk dönem alimleri, buradaki (ل) harfinin hazfedilmeyip yerinde kalmasından dolayı onun soru edatı olamayacağını ifade etmişlerdir²⁶².

Tam nekira isim olan (مَا)

(مَا) kelimesi, sıla cümlesi ya da sıfata ihtiyaç duymayan nekira bir ismin yerine de geçebilir. Bu kullanım üç yerde olup, her biri tartışmalıdır.

Tartışmalı yerlerden İbn Hişâm'ın ilk zikrettiği, medh fiili (نَعِمَ) den sonra gelmesidir. Bu kullanım için İbn Hişâm önceki sayfalarda tam marife isim kapsamında ele aldığımız Bakara suresi 271. ayetini zikretmektedir²⁶³: (إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَبِعَمَّا هِيَ).

Yukarıda, bu ayette geçen (مَا) kelimesinin marife ismin yerine geçtiğini iddia eden görüşü ele almıştık. Zemahşeri ve Ebu'l-Bekâ el-Ukberî gibi isimlerin arasında bulunduğu diğer bir grup tefsir ve dil uzmanı ise, bunun tam nekira bir ismin yerine geçtiğini iddia

²⁵⁹ “Neyi birbirlerine soruyorlar?”

²⁶⁰ “Ben onlara bir hediye göndereyim de bakayım, elçiler ne ile dönecekler?”

²⁶¹ “(Keşke kavmim bilseydi) Rabbimin beni bağışladığını ve beni ikram edilenlerden kıldığını”

²⁶² Ferrâ, *a.g.e.*, II, 374; Ebû Hayyân, *a.g.e.*, IX, 58.

²⁶³ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 98.

etmişlerdir²⁶⁴. Bu iddiaya göre, ayetin tefsiri: (فَنَعَم شَيْئًا إِبْدَاؤُهَا) şeklindedir. Görüldüğü üzere (ما), (شيئًا) kelimesinin yerine geçmiştir.

İkinci tartışmalı kullanım, (إِنِّي مِمَّا أَنْ أَفْعَل) sözüdür. Bu cümlemin takdiri İbn Hişâm'a göre şöyledir: (إِنِّي مَخْلُوقٌ مِنْ أَمْرِ هُوَ فَعَلِي كَذَا كَذَا). Dikkat edileceği üzere (ما), tam nekira (أَمْرٍ) kelimesinin yerine geçmiştir. Bunun mübalağa üslubu olduğunu ifade eden İbn Hişâm, buradaki mübalağa üslubuna benzer bir ayeti örnek getirmiştir²⁶⁵. Örnek getirilen ayet Enbiya suresi 37. ayetidir: (لَخَلْقِ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ). İbn Hişâm'ın bu hususta zikrettiği ayet, birinci dereceden (ما) kelimesinin kullanım veçhelerinden birini açıklamak ya da örneklemek için değildir. Bilakis onun kullanım veçhelerinden birini açıklarken, açıklanan ifadenin diğer bir açıdan örneği olarak ve asıl meseleyle ikinci dereceden bir alaka kurularak zikredilmiştir.

Nekira isme sıfat olan (ما)

Çalışmamızın önceki sayfalarında nekira ismin, kelimenin delalet ettiği mananın tüm fertlerine uygun düşebilmesi, gösterdiği nesne ya da kavramın açıkça belirlenmemesi ve müphem olmasından bahsetmiş idik. İşte bu nekira ismin müphemliğini arttırmak için bazen (ما) kelimesi sıfat olarak getirilmektedir. Bu gaye ile kullanılan (ما), (ما إِبْهَامِيَّة) şeklinde isimlendirilir.

Müphemliği arttırmanın da üç temel hedefi vardır: 1- Tahkir (aşağılama), 2- Tazim (yüceltme), 3- Tenvi' (çeşitlendirme). Diğer taraftan, bu kullanımda (ما) kelimesinin, isim mi harf mi olduğu tartışmalıdır. İsim ve sıfat olmadığını, bilakis zait harf olduğunu ifade eden alimler bulunmaktadır²⁶⁶. Ancak İbn Hişâm'ın meseleyi sunuşundan anlıyoruz ki kendisi bu kullanımda onun isim olduğu görüşündedir.

²⁶⁴ Zemahşeri, *a.g.e.*, I, 316; el-Ukberî, *a.g.e.*, I, 221.

²⁶⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 98.

²⁶⁶ Şeyhzâde, *a.g.e.*, s. 160; Hasan, *a.g.e.*, I, 354.

İbn Hişâm bu kullanım veçhesi için Bakara suresi 26. ayetle istişhâdda bulunmuştur: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً). Nekira (مثلاً) kelimesinden sonra gelen (ما), o kelimenin nekiralığını arttırmak için gelmiştir. (ما) sıfat olduğu için mevsufuna tabidir ve nasb mahallindedir.

Söz konusu ayette (ما إجماعية), İbn Hişâm'ın nezdinde tahkir amaçlıdır. Zira o ayeti şu şekilde açıklamıştır: (مثلاً بالغاً في الحفارة)²⁶⁷. Binaenaleyh, cümlelerin takdiri şu şekildedir: (لَا (يستحيي أن يضرب مثلاً ما أيّ مثلٍ كان ve manası “ne olursa olsun herhangi bir örneği vermekten kaçınmaz” şeklindedir²⁶⁸.

Nefy harfi olan (ما)

(ما) kelimesinin harf olarak kullanımlarından ilki, cümlede ifade edilen mananın olumsuzlanması için kullanılan nefy harfi olmasıdır. Ancak burada önemli bir husus vardır ki, (ما) nefy harfi olduğunda, Hicaziyyin lehçesinde, (ليس) gibi amel eder. Dolayısıyla başına geldiği isim cümlesinin mübtedasını, kendi ismi yapıp ref‘ eder, cümlelerin haberini de kendi haberi yapıp, i‘râbını nasba dönüştürür.

Bu hususta İbn Hişâm Yusuf suresi 31. ayeti şâhid olarak getirmektedir²⁶⁹: (وَقُلْنَ) (حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ). “(O kadınlar) Allâh’ı tenzîh ederiz. Bu, bir beşer değildir. Bu, çok şerefli bir melekten başkası değildir” şeklinde tercüme edebileceğimiz bu ifadede, (ما) nefy harfidir, (هَذَا) onun ismi olup, mebni kelime olduğu için ref‘ mahallindedir, (بَشَرًا) ise onun ismi olup, sonundaki fetha ile mansubtur²⁷⁰.

²⁶⁷ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 99.

²⁶⁸ Kâsımî, Muhammed Cemaluddin b. Muhammed, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Basil es-Sud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, h. 1418, I, 278.

²⁶⁹ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 99.

²⁷⁰ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 335.

Zarf olmayan mastar harfi olan (ما)

(ما) kelimesinin harf olarak ikinci kullanım veçhesi onun mastar harfi olmasıdır. Bu harf kendisinden sonra gelen fiilin manasını, mastara çevirmektedir. İbn Hişâm, zaman bildiren mastar harflerinden ayrılması için bu kullanıma “zarf olmayan mastar harfi” demiştir²⁷¹.

(إِنَّ الَّذِينَ يَصِلُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا الْحِسَابَ) Sad suresi 26. ayetin sonundaki bu ifadeyi şâhid olarak getiren İbn Hişâm, (بِمَا نَسُوا) ibaresinde geçen (ما) nın mastar harfi olduğunu söylemiş ve o ifadeyi (بِنَسْيَانِهِمْ إِيَّاهُ) şeklinde tefsir etmiştir²⁷². Nitekim ayetin manası: “Allah'ın yolundan sapanlar için, hesap gününü unutmaları sebebiyle, şiddetli bir azap vardır” şeklindedir. Burada (ما) “unutmaları” ifadesindeki mastar manasını ortaya çıkarmıştır.

Zarf olan mastar harfi olan (ما)

Harf olarak üçüncü kullanımında (ما), hem mastar hem zaman manası ifade etmektedir. Mastar harfi olduğu için, mastar manasına delaleti aslîdir. Ancak zaman manasına delaleti hususunda iki görüş vardır. Ya el-Ezherî'nin dediği gibi (مدة) ve benzeri, zaman ifade eden bir kelimenin yerine geçmesiyledir²⁷³. Ya da Kâfiyecî ve Ebu's-Senâ ez-Zîlî'nin dediği gibi, siyak ve benzeri bir karine ile²⁷⁴.

İbn Hişâm'ın bu kullanım için getirdiği şâhid, Meryem suresi 31. ayetidir: (وَجَعَلَنِي (مدة دوامي حيًا) (مَا دُمْتُ حَيًّا) İbn Hişâm (مُبَارَكًا أَيَّنَ مَا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا

²⁷¹ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 335.

²⁷² İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 99.

²⁷³ el-Ezherî, *a.g.e.*, s. 193.

²⁷⁴ Kâfiyecî, *a.g.e.*, s. 336; ez-Zîlî, *a.g.e.*, s. 208.

şeklinde tercüme etmiştir²⁷⁵. Nitekim ayetin meâli şu şekildedir: “Nerede olursam olayım beni kutlu ve erdemli kıldı ve bana yaşadığım sürece namazı ve zekâtı emretti”.

Öncesinde gelen kelimenin amelini iptal eden harf olan (ما)

(ما) bazı kullanımlarında, kendisinden önce kelimenin amelini iptal eder. Diğer bir deyişle, öncesindeki kelimenin cümledeki diğer unsurları ile gramatik ilişkiye girip, onların i‘râbını değiştirmesini engeller. İbn Hişâm bu şekilde gelen (ما) harfinin, üç farklı kullanımına işaret etmiştir²⁷⁶. Bunlar:

- 1- Ref‘ eden fiillerin amelini iptal etmesi,
- 2- Nasb ve ref‘ eden edatların amelini iptal etmesi ve
- 3- Cer eden edatların amelinin iptal edilmesidir.

İbn Hişâm’ın izah ederken ayetlerden şâhid getirdiği ilk yer, (ما) nın nasb ve ref‘ eden edatların amelini iptal etmesi durumudur. Bu durum (إِن) ve benzerleri için geçerlidir. İbn Hişâm Nisa suresi 171. ayette geçen şu ifadeyle istişhâdda bulunmuştur: (إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ). “Allah, ancak bir tek ilâhtır” manasındaki bu ayette (ما), (إِن) den sonra gelmiş ve onun amelini iptal etmiştir. Zira (ما) bulunmasa idi, (إِنَّ اللَّهَ إِلَهٌ وَاحِدٌ) şeklinde olması gerekirdi. Ancak onun amelini iptal etmiştir. (إِن) nin ismi olması gereken (الله) lafzı mübteda olarak gelmiştir.

Ayetle istişhâd edilen bir diğer yer, (ما) kelimesinin cer eden edatların amelinin iptal edilmesidir. Hicr suresi ikinci ayetinde geçen (رَبِّ), harf-i cer olarak fiilin başına gelemiyorken, amelini iptal eden (ما) sayesinde (يَوْمَ يَوْمُ الَّذِينَ) fiilinin başına gelebilmiştir: (كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ)²⁷⁷.

²⁷⁵ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 99.

²⁷⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, s. 100.

²⁷⁷ “İnkâr edenler, "Keşke Müslüman olsaydık" diye çok arzu edeceklerdir.”

Zait harf olan (ما)

İbn Hişâm'ın ayetlerle istişhâdda bulunduğu son kullanım veçhesi, (ما) harfinin zait olmasıdır. Bu kullanımda (ما) cümlede bulunsa da bulunmasa da i'râb ya da mana açısından bir değişiklik meydana getirmez. Ne var ki cümlelerin vurgusu, ifade edilen mananın tekidi veya sözü güzelleştirme için kullanılmaktadır.

Ali İmran suresi 159. ayetin başındaki şu ifade (فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ) zait harf olarak kullanılan (ما) için İbn Hişâm'ın zikrettiği ilk şahittir. “Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın” manasındaki bu ayette (ب) harf-i cerinden sonra (ما) gelmiş ancak ne olumsuzlama ne mastar manası verme ne amelini iptal etmek ne de başka bir etkisi vardır. İbn Hişâm da bu ifadeyi (فَبِرَحْمَةٍ) ifadesiyle açıklamıştır. Fakat (فَبِمَا رَحْمَةٍ) ifadesi, (فَبِرَحْمَةٍ) ifadesinden daha vurguludur²⁷⁸.

Zait harf olarak kullanılan (ما) için getirilen ikinci şâhid ise Müminun suresi 40. ayetidir: (قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ). “Yakın zamanda mutlaka pişman olacaklardır!” dedi” manasındaki bu ayette, (عن) harf-i cerinden sonra gelen (ما), ilk örnekte olduğu gibi i'râb ya da mana değişikliği yapmamış, mana itibarıyla takviyede bulunmuştur.

²⁷⁸ Şeyhzâde, a.g.e., s. 166; ez-Zîlî, a.g.e., s. 211.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb* adlı eserinde istişhâd ettiği ayetlere ilişkin çalışmamızda vardığımız sonuçları ve önerileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Arap dili grameri çalışmalarında, istişhâdın iki temel gayesi bulunmaktadır: delil ve örnek getirme. İbn Hişâm'ın *el-İ'râb 'an kavâ'id-i'râb*'da hem delil getirme hem de örnekler zikretme amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlerle istişhâdda bulunmuştur. İbn Hişâm'ın yaptığı istişhâdın büyük çoğunluğu örnek getirme şeklinde olsa da önemli nahiv tartışmalarında delil getirme amaçlı olarak ayetlerden istifade etmiştir. İstişhâd edilen ayetler çoğunlukla birinci dereceden izah edilen meseleyle alakalı olmaktadır. Bunun yanında ikinci dereceden alakası olan ayetler de zikredilmiştir.

İbn Hişâm'ın diğer eserlerine nispetle kısa sayılabilecek bu eserde, 148 tane ayetle istişhâdda bulunması dikkat çekicidir. Öncelikle İbn Hişâm'ın istişhâd ettiği ayetler, kendisinin meselelere derin vukufiyetini ve Kur'ân ayetleri hakkındaki engin birikimini yansıtmaktadır. Farklı surelerden ve farklı dilsel özelliklere sahip ayetleri toplayan ve ilgili yerlerde zikreden İbn Hişâm, bazı noktalarda aynı ayeti birden fazla kullandığı da olmuştur. İbn Hişâm ayetler arasında mana ve i'râb benzerlikleri itibariyle bağlantılar kurmaktadır. Bazen bir ayet hakkındaki nahiv meselesini tartışırken kendi görüşünün delilini ya da karşı görüşe cevabı başka bir ayetten getirebilmektedir.

Diğer taraftan çok sayıda ayeti delil olarak getirmesinden anlıyoruz ki İbn Hişâm eserini Kur'ân'ı anlamaya çalışanlara yardımcı olmak için bu şekilde hazırlamıştır. Öğrencilerin Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça kullanılan ancak i'râbını yaparken zorlanabileceği bazı kelimeleri ve cümle yapılarını ele alması onlara yol gösterici konumdadır. Bu kelimelerin ve cümle yapılarının her biri öğrencilerin gerek Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifleri okuyup anlamada, gerekse klasik Arapça metinlerinde sıkça karşısına çıkacak unsurlardır. Bu açıdan bu çalışma ilim taliplerine “yol açıcı anahtarlar” sunmaktadır denebilir.

Klasik eğitim sisteminde öğrenciler önce Kur'ân-ı Kerîm'i ezberler, akabinde diğer aklî ve naklî ilimleri tahsil etmeye başlardı. Buna binaen, İbn Hişâm'ın Arap dili gramerinin inceliklerini öğrenciye aktarırken, öğrencinin Kur'ân bilgisinden faydalanarak, bildiklerinden hareketle, bilmediklerini öğretme metodu takip ettiğini söylemek de mümkündür.

Bu hususlara binaen, kanaatimizce *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* eserinin ilahiyat eğitimi gören ve İslâmî ilimler tahsili için Arapça öğrenen öğrencilere okutulmasının son derece faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu durum hem üslubunun kolay ve yol gösterici olması hem de ayetlerin i'rabına aşinalık sağlamasıyla, öğrencinin İslami ilimlerdeki eğitiminin sonraki merhalelerine destek olması sayesinde.

Nahiv alanında yazılan ve klasikleşmiş eserlerden farklı bir tertibe sahip olan *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*, klasik tertip üzere yürütülen nahiv eğitiminde, öğrencilerin ihmal edebileceği ya da kaçırabileceği bazı meseleleri son derece güzel bir şekilde sunmaktadır. Nitekim İbn Hişâm nahiv sahasında yazdığı diğer eserlerinin çoğunda, İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin tertibini esas kabul etmiştir. Ancak bununla beraber bu sistemin eksikliğini fark edip, *Muğni'l-lebîb* ve *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb* kitaplarını bu özgün sistemle ele almıştır.

Eserin içeriği ve eserde incelenen meselelerin derinliği göz önüne alındığında, İbn Hişâm'ın bu eseri, nahiv alt yapısı olan öğrencilere yazdığı söylenebilir.

Eserin tanıtımında ifade ettiğimiz gibi İbn Hişâm, bu eserini *Muğni'l-lebîb*'den ihtisar etmiştir. Ne var ki meseleleri *Muğni'l-lebîb*'de ayrıntılı bir şekilde işleyen İbn Hişâm, *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'da ise tartışmaların ayrıntısına girmeden kendi görüşünü ifade edecek bir istişhâdla meseleleri kapatmaktadır. Bu açıdan da *el-İ'râb 'an kavâ'idî'l-i'râb*'daki istişhâd edilen ayetler, hadisler ve şiirler ayrıca bir önemi haizdir.

Tartışmalı meselelerde İbn Hişâm kendi görüşünü fazlaca yaptığı ayet istişhâdları ile kuvvetlendirmeye ve ispatlama yoluna gitmiştir. Ele aldığı ayetlerde ihtilaflar varsa, Halil b. Ahmed, Kisâî, Ferrâ, Sîbeveyh, Ahfeş gibi ilk dönem Arap dili uzmanlarının görüşlerinden deliller getirmektedir. İlk dönem nahiv uzmanlarının tartışmalarına da yer yer değinen İbn Hişâm'ın, kitabındaki tercihlerinden hareketle, Basra ekolü temsilcilerinin görüşlerine daha yakın olduğu söylenebilir.

Ayrıca kendisi ayetlerden deliller getirdiği gibi, başka alimler tarafından tartışmalı meselelerde ayetlerden getirilen delilleri değerlendirmeye almıştır. Nitekim başka bir alim tarafından ayetten getirilen bir delilin yanlış olduğunu tespit ettiğinde, onun yanlışlığına ve o ayetin kastedilen şekilde delil olamayacağına yeri geldikçe değinmiştir. Yanlış istidlale işaret ettikten sonra kendisi doğru istidlali getirmeyi de ihmal etmemektedir.

İbn Hişâm'ın Kur'ân-ı Kerîm ayetleri hakkında gerek manaya ilişkin gerekse gramer analizlerine dair söyledikleri çoğunlukla müfessirlerin görüşleri ile mutabıktır. Bununla beraber İbn Hişâm'ın cumhura muhalif olduğu yerler de gözlemlenmektedir.

İbn Hişâm, istişhâd ettiği ayetlerin mütevatir kıraatlerdeki farklı okumalarından da faydalanmıştır. Bazen aynı ayetin iki farklı okuyuşu da şâhid olarak getirilmiştir. Ele aldığı ayetlerde ihtilaflar varsa, mütevatir kıraatlerden delil getirdiği gibi sahabeye isnad olunan ve tefsir hükmündeki şâz kıraatlardan de delil getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasan, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Dr. Hüda Mahmud, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1990
- Âlûsî, Mahmud Şükri, *Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Benli, Ali, *Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası*, Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum Tebliğleri, M.Ü. İl. Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 2009
- Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Fârâbî, *es-Sıhah tâcu'l-luğa ve sıhahu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Attar, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987
- Çetin, Nihad M., “Arap”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul, 1991
- Dayf, Şevkî, *el-Medârisu'n-nahviyye*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.
- Derviş, Muhyiddin, *İrâb'ul-Kur'ân ve beyânuhu*, Dâru'l-İrşad, Şam, h. 1415
- Durmuş, İsmail, “Nahiv”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32, İstanbul, 2006
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsir*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, h. 1420
- Ebu's-Suud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, *İrşadu'l-Akli's-Selîm*, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvâhid b. Ali el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire, ts.
- el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu fuhuli's-şuarâ*, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, ts.
- el-Enbârî, Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2003
- el-Ezherî, Halid b. Abdullah, *Mûsilu't-tullab ilâ Kavâ'idî'l-İ'râb*, thk. Halid Hassan, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2011
- el-Ğalayînî, Mustafa, *Cami'ud-durusi'l-arabiyye*, Müessesetü'r-Risale Nâşirûn, Beyrut, 2010

- el-Haşimi, Ahmed b. İbrahim, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, ts.
- el-Haşimi, Ahmed b. İbrahim, *el-Kavâ'idu'l-esâsiyye li'l-luğati'l-Arabiyye*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2005
- el-Muradî, el-Hüseyin b. Kasım, *el-Cene'l-dânî fi hurufi'l-meânî*, thk. Fahreddin Kabave - Muhammed Nedim Fadıl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992
- el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin, *et-Tıbyan fi'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali el-Becâvi, İsa el-Babî el-Halebî matbaası, Kahire, ts.
- Emin, Ahmed, *Duha'l-İslam*, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kütüb, Kahire, ts.
- Ergin, Mehmet Cevat, *Arap Nahvinin Doğuşu*, Dicle Üniv. İlh. Fak. Dergisi, VII, Diyarbakır, 2005
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtîhu'l-ğayb*, Dâr İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, h. 1420
- Es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasan b. Abdillâh, *Ahbâru'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî ve Muhammed Abdulmunim el-Hafâcî, Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1955
- et-Tantâvî, Muhammed, *Neşetü'n-nahv ve tarihi eşheri'n-nuhât*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.
- ez-Zîlî, Ebu's-Senâ Ahmed b. Muhammed, *Hallu meâkidi'l-kavâid*, Mektebetu's-Seydâ, Diyarbakır, 2010
- ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed ibnu'l-Hasan el-Endelûsî, *Tabakatu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maarif, Kahire, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî – Muhammed Ali en-Neccar, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, ts.
- Fîruzâbâdî, Mecduddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2005
- Han, Sıddık Hasan, *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1992
- Hasan, Abbas, *en-Nahvu'l-vâfi*, Dâru'l-Maârif, Beyrut, ts.

- İbn Akil, Abdullah b. Abdurrahman, *Şerhu İbn Akil alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Dâru't-Turâs, Kahire, 1980
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kıraât ve'l-îzâh 'anhe, Vizâratu'l-evkâf*, 1999
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *Sırru sanâati'l-i'rab*, thk. Hasan Hindâvî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ts.
- İbn Fâris, Ahmed, *Mekâyîsu'l-luga*, thk. Abdüsselam Harun, Dâru'l-Fikr, yy., 1979
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmuîn, Meclis Dâiratu'l-Maârif, Saydarabad, 1972
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, thk. Ali Abdulvahid Vâfî, Kahire, 1401
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *el-İ'râb 'an kavâ'idi'l-i'râb*, thk. Dr. Ali Fûde Nil, 'Imâda Şu'uni'l-Mektebât – Camiatu'r-Riyad, Riyad, 1981
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yusuf el-Bikâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut , ts.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb ân kütübi'l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübarek – Muhammed Ali Hamdullah, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1985
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâî, *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, thk. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed el-Mehtun, Dâru'l-Hicr, yy., 1990
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdullah et-Tâî, *Şerhu'l-Kâfiye Şâfiye*, thk. Abdulmun'im Ahmed, Camitu Ummi'l-Kura Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî, Mekke, ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâr Sadır, Beyrut, h. 1414
- İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, thk. Abdurrahman el-Useymîn, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 1990

- İbn Rafî‘ es-Sellâmî, *el-Vefeyât*, thk. Salih Mehdi Abbas, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, 1402
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, Dâru’l-Kütüb, Kahire, ts.
- İbnü’l-Cezerî, Şemseddin Ebu’l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fî’l-kıraâtî’l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbağ, Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut, ts.
- İbnü’l-‘Imâd, *Şezerâtu’z-zeheb*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım, *Şerhu’l-kasâidi’s-seb’i’t-tivâli’l-câhiliyyât*, thk. Abdussellâm Muhammed Harun, Dâru’l-Maârif, Kahire, ts.
- İbn’ül-Kıftî, Cemalüddin Ebu’l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât ala enbâhi’l-nuhat*, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Fikr el-Arabî ve Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, Kahire ve Beyrut, 1986
- Kâfiyecî, Muhammed b. Süleyman, *Şerhu’l-İ’râb ‘an kavâ’idi’l-i’râb*, thk. Ahmed İnaye; Ali Mustafa, İhya’u-Turâs’i-Arabi, Beyrut, ts.
- Kâsımî, Muhammed Cemaluddin b. Muhammed, *Mehâsinu’t-te’vîl*, thk. Muhammed Basil es-Sud, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, h. 1418
- Kemaleddin el-Enbârî, Ebu’l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü’l-elibbâ fî tabakâti’l-udebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetu’l-Menâr, Zerkâ, 1985
- Kılıç, Hulusî, “Basriyyûn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 5, İstanbul, 1992
- Maverdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-uyûn*, thk. İbn Abdulmaksud, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Müberred, Muhammed b. Yezid, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalık Azîme, Alemu’l-Kutub, Beyrut, ts.
- Nil, Ali Fûde, *İbn Hişâm ve âsâruhu ve mezhebuhu en-nahvî*, Câmiatu’l-Melik Suud, Riyad, 1985
- Özbalıkçı, Reşit, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 20, İstanbul, 1999
- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf, *ed-Durru’l-mesûn*, thk. Ahmed el-Harrat, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, ts.
- Sîbeveyh, Amr b. Osman, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, 1988

- Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, ts.
- Suyûtî, *el-İktirah fî usûli'n-nahv*, thk. Abdulhakim Atıyye, Dâru'l-Beyrûtî, Dimaşk, 2006
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Abdulhamid Hindâvî, el-Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire, ts.
- Şeyhzâde, Muhammed Mustafa el-Kocevî, *Şerhu Kavâ'idi'l-i'râb*, thk. İsmail Merve, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2000
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu'l-ıstılâhâti'l-fünûn*, thk. Ali Dahruc, Mektebetu Lübnan Naşirûn, Beyrut, 1996
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer Carullah, *el-Keşşaf 'an hakâiki gavâmudı tenzil*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, h. 1407
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer Carullah, *el-Mufasssal fî san'ati'l-İ'râb*, thk. Ali Mulhim, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut, 1993

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Seymen, Sadık

Uyruğu : Türkiye

Doğum Tarihi ve Yeri : 22.06.1988 - Bursa

Telefon : 0539 760 55 86

E-mail : seymensadikss@gmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Lisans	Uludağ Üniversitesi	2010
Lise	Bursa İpekçilik Anadolu İmam-Hatip Lisesi	2006

İş Deneyimi

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Görev</i>
2010-2011	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

Arapça

İngilizce